

Az állami pénzügyek a római köztársaságban

Bajánházy István

Témák:

1. *Bevezetés. A római közjog a források tükrében.*
2. *A római köztársaság államszervezete. A magisztrátusok, a szenátus és a népgyűlés általában.*
3. *A senatus működése az állami pénzügyek területén.*
4. *Az állami pénzügyekben érintett egyes magisztrátusok (censor, aedilis, quaestor)*
5. *Az államkincstár fogalma, működése, részei.*
6. *A római állam bevételi forrásai I. A hadizsákmány eladása*
7. *A római állam bevételi forrásai II. Adók, illetékek.*
8. *A római állam kiadásai I. Normál kiadások. (hadsereg, államszervezet fenntartása)*
9. *A római állam kiadásai II. Rendkívüli kiadások (állami építkezések, vásárlások)*
10. *A magánfelekkel kötött szerződések pénzhiány esetén: halasztott fizetéssel kötött szerződések, állami vagyon „eladása”, kölcsönügyletek állam és magánfelek között.*
11. *Az állami beavatkozás magánfelek hitelügyleteibe, állami adósságrendezési eljárások, kamatszabályok.*
12. *A római pénzügyek nyilvántartása általában (codex, tabulae, rationes, kalendaria) és a római állam pénzügyi nyilvántartásai (tabulae publicae).*
13. *A provinciák pénzügyei, a provinciai lakosok büntetőjogi védelme.*
14. *Ismert visszaélések az állami pénzekkel.*

Előszó

Jelen tansegédlet célja, hogy „Az állami pénzügyek az ókori Rómában” c. alternatív tantárgy oktatásához kapcsolódóan az anyag elsajátításához szükséges alapismereteket összefoglalja. A főszöveghez csatolt lábjegyzetekben különböző, részben antik, részben modern forráshelyeket is megjelöltem, ezek azonban nem képezik a számonkérés részét, szerepük az, hogy a téma iránt érdeklődő hallgatónak iránymutatást adjanak arra, hogy hol található az adott témáról bővebben. Hasonló a célja a tansegédlet végén megadott irodalomjegyzéknek is.

1. Bevezetés. A római közjog a források tükrében.

A római jogot két fő részre oszthatjuk: *ius publicum* (közjog) és *ius privatum* (magánjog). Közjog alatt azon szabályok összességét értjük, amelyek a római állam viszonyait szabályozták, így többek között az állami pénzügyekkel kapcsolatos valamennyi szabály is ide sorolható. A magánjog ezzel szemben a polgárok egymás közötti viszonyait szabályozó joganyag. A római jogot elsősorban a jusztiniánuszi kodifikáció (Kr.u. VI. sz.)

során létrejött munkákból ismerjük, amelyek azonban főleg csak a magánjogot foglalták össze, ezért közjogi szabályokat csak elvétve és akkor is inkább csak az összefoglalás korára vonatkozó állapotoknak megfelelően tartalmaznak (pl. a Digesta 49. és 50. könyvei), ezért a korábbi köztársasági korra nem adnak kellő felvilágosítást. További források az un. *epigráfiai (feliratos) források*, amelyek a köztársaság viszonyaira ugyan hitelesek, de ezek a történelem viharai miatt csak nagyon csekély mennyiségben állnak rendelkezésünkre. A legfontosabb források ezért a köztársaság korának közjogi szabályaira az un. *irodalmi források*, ezen belül is a római történetírás művei (pl. Livius,¹ Gellius²), Cicero munkássága ill. értékes forrás még Polübiosz műve is,³ mivel annak szerzője ugyan idegenként, de kortárs szemtanúként élt Rómában, így munkája hitelesnek fogadható el.

2. A római köztársaság államszervezete. A magisztrátusok, a népgyűlés és szenátus általában.

Rómát a hagyomány szerint Kr.e. 753-ban alapították, első államformája királyság volt (Kr.e. 753-510) amit a köztársaság váltott fel (Kr.e. 510-31), majd ez követte a császárság, ami előbb burkolt (*principatus* Kr.e. 31 - Kr.u. 295), majd később a nyílt egyeduralmat (*dominatus* Kr.e. 295- 476) jelentett.

A királyság idején alakult ki a három fő állami szerv: a végrehajtó hatalom gyakorlója, az állam vezetője: a király (*rex*), a szenátus és a népgyűlés. Ezt a hármas tagolódást a köztársaság idején is megtartották (ún. *vegyes jellegű államberendezkedés*⁴).

Az állam *első pillérét* a végrehajtó hatalom gyakorlója töltötte be és itt figyelhető meg a legnagyobb változás azzal, hogy az egyszemélyi vezetést előbb két személy (konzulok), majd az idők során ebből egy-egy feladat leválasztásával egyre több tisztségviselő (*magistratus*) vette át. A köztársasági magisztrátusok működésére jellemző, hogy az „új”

¹ Titus Livius Patavianus (Kr.e. 59 - Kr.u. 19) „Ab Urbe Condita” címmel, ebben Róma történetét a kezdetektől saját koráig írta meg 142 könyvben, ezekből azonban csak 35 maradt ránk. Ezek a 1-10. és a 21-45.-ig (ezekből a 41. és a 43. azonban töredékes), míg a többiről csak összefoglalók (un. *periochae*) ismertek. Magyar kiadás: Livius: A római nép története a Város alapításától, Bibliotheca Classica, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982 I.-IV. kötet. (ford.: KISS Ferencné (I.) és MURAKÖZY Gyula, (II.-IV.)). Eredeti és angol fordítás: Livius Ab urbe condita, The Loeb Classical Library, London, 1984, (ford.: B. O. FOSTER, F. G. MOORE, E. SAGE, A. C. SCHLESINGER)

² Gellius „Attikai éjszakák”, Franklin-Társulat, Budapest, 1905, (ford.: BARCZA József és SOÓS József), eredeti és angol fordítás: Gellius Noctium Atticarum, The Loeb Classical Library, London, 1978, (ford.: J. C. ROLFE)

³ Polübiosz Történeti Könyvei, Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 2002, I.-II. kötet (ford.: MURAKÖZY Gyula, FORISEK Péter, KATÓ Péter, SIPOS Flórián, PATAKY-HORVÁTH András)

rendszer nem jelentett gyökeres szakítást az előzővel: a király által élete végéig gyakorolt állami főhatalmat (*imperium*) továbbra is egységes egésznek tartották, amit azonban a hatalom állandósításának megakadályozása érdekében korlátoztak. Az egyik az időbeli korlátozás volt: a köztársasági hivatalokat általában legfeljebb egy évig (*annuitas* elve)⁵ lehetett betölteni. A másik korlát az volt, hogy egyidejűleg általában nem egy, hanem minimum két fő gyakorolta a hatalmat (*collegialitas* elve)⁶ és mivel ők egyenrangúak voltak,⁷ ezért a társuk bármely döntése ellen tiltakozhattak,⁸ így ellenőrizték és korlátozták is egymást. Ezen *automatikus fékek* alól azonban találunk kivételt: pl. diktátor csak 6 hónapig, de egyedül töltötte be tisztségét, a cenzorok ugyan ketten de nem egy, hanem másfél évig voltak hivatalban, míg egyes tisztségeket nem ketten, hanem többen töltöttek be (pl. triumviri, quinqveviri)!

A magisztrátusok száma kezdetben igen kevés volt és ők általános hatáskörrel bírtak, azaz minden ügy a hatáskörükbe tartozott. Később ez az általános hatáskör differenciálódott: előbb csak alkalmi (*ad hoc*) jelleggel, majd később állandóan is „segítők” jelennek meg, majd ezek egy részéből idővel önálló tisztségek fejlődnek ki ezzel az eredeti általános hatáskör egy-egy szeletét átvéve. Ezek alapján előbb szokásjogi úton, majd később törvénybe (*lex Villia annalis Kr.e. 180*) foglalva kialakult egy rangsor (*cursus honorum*) is a különböző tisztségek között, ami azért volt fontos, mivel a rangsorban magasabban álló tisztségek betöltésének előfeltétele volt az alacsonyabb tisztségek korábbi betöltése.⁹ Ezek alapján a hivatali pálya az *aedilisi* vagy *quaestori* tisztséggel kezdődött (un. kisebb magisztrátusok *magistrates minores*), majd a *praetori*, aztán a *consuli* tisztség következett, legvégül a ranglétra tetején a *censori* tisztség állt (nagyobb magisztrátusok *magistrates maiores*).¹⁰ Azt is szabályozták, hogy hány éves korban lehet az egyes tisztségeket legkorábban betölteni ill. hogy két tisztség betöltése között mennyi szünetet kell tartani. Ez a rendszer biztosította, hogy a politikai pályára lépők előbb a kisebb felelősséggel járó feladatokat lássák el és csak ha itt bizonyították képességüket, akkor léphettek tovább a nagyobb kihívások felé. A ranglétrán betöltött hely nem elsősorban a megbecsülés miatt volt fontos, hanem azért is, mert az

⁴ Polyb. 6.11. „Ha a consulok hatalmát nézzük az alkotmány monarchikus, királyi jellegűnek tűnik, ha a senatust tekintjük, akkor arisztokratikusnak, ha pedig a tömegek hatalmát nézzük, akkor világosan demokratikusnak tekinthető.” (ford.: MURAKÓZY Gyula)

⁵ Liv. 37.50.

⁶ Liv. 3.70., 4.3.

⁷ Liv. 3.70.

⁸ Liv. 50.51., 41.10., 45.15.

⁹ *lex Cornelia de magistratibus*, Kr.e. 82

¹⁰ Liv. 27.6.

alacsonyabb rangú magisztrátus engedelmességgel tartozott a magasabb rangúnak, aki őt utasíthatta¹¹ ill. vele szemben kényszert is alkalmazhatott.¹²

A magisztrátusokat több különböző szempont alapján is szokásos megkülönböztetni,¹³ ezek között a legfontosabb ismérv, hogy az adott magisztrátus rendelkezett-e az *állami főhatalommal* (*imperium*) vagy csak *kisebb állami hatalommal* (*potestas*). Az *imperium* a katonai vezető korlátlan hatalmából vezethető le és ő lényegében bármit megtehetett. Később kialakultak ugyan a polgárok életét és megbecsülését védő törvényi korlátok (ezeket ma „alkotmányos korlátnak” vagy „alapjogi védelemnek” neveznénk), de ő ezeket a korlátokat is átléphette, amit azonban nem tehetett meg önkényesen, csak a köztársaság érdekének sérelmére való hivatkozással. Ha ilyen indokot utólag nem találtak igazoltnak, akkor hivatala letétele után felelősségre lehetett vonni, aminek a fóruma nem a bíróság, hanem a szenátus volt. A *potestas*, a „kisebb” hivatali hatalom kialakulása pedig arra vezethető vissza, hogy idővel egyes állami feladatok leadásra kerültek az eredeti (későbbi fő-) magisztrátusok feladatköréből, az ezek ellátására önálló tisztségeket hoztak létre, amelyeket azonban – a praetori tisztség kivételével – azonban egyrésztől nem volt indokolt, másrésztől nem is volt szükséges a teljes főhatalommal felruházni. Ezért megkülönböztetésül ezeket csak ún. kisebb állami hatalomnak (*potestas*) látták el. Ezek közül azonban érdekes módon az állami pénzügyek területén nem a fő, azaz *imperiummal* rendelkező magisztrátusoknak, hanem a csak *potestasszal* rendelkezőknek (censor, aedilis, quaestor) volt említésre méltó szerepe.

A népgyűlésnek, mint az államberendezkedés *második pillérének* az állami pénzügyek területén érdekes módon viszont semmilyen szerepe nem volt, annak ellenére, hogy a köztársaság idején az államélet legfontosabb kérdéseiben, még ha korlátok közé szorítottan és szabályozottan is, de végül is itt döntöttek.¹⁴ A népgyűlések királykorban kialakult három fajtája változatlanul tovább élt, ezek mellé sorolhatjuk Kr.e. 287 után a plebs gyűlését, így összesen négy fajta egységet találunk.

¹¹ Liv. 27.5.17. „s a praetornak is megtiltotta, hogy föltegye a kérdést.”

¹² Liv. 3.55.9. „az aedilist tehát elfoghatja és börtönbe vetheti egy magasabb rangú tisztviselő.”

¹³ A már említettek szerint a *cursus honorum* szerint: *nagyobb és kisebb magisztrátusok* (*magistrates maiores* ill. *minores*), a hatalom szempontjából: *imperiummal* ill. csak *potestasszal* rendelkezők. Ezen túl beszélhetünk még *rendes és rendkívüli magisztrátusokról*. *Rendes magisztrátus* (*magistratus ordinarius*), ha az adott tisztség rendszeres időközönként (általában évente) került betöltésre, *rendkívüli magisztrátus* (*magistratus extraordinarius*), ha az adott tisztség eseti jelleggel csak akkor került betöltésre, ha az állam érdeke azt megkívánta. Ismert még az önálló magisztrátus (*magistratus legitimus*) és a járulékos (*magistratus adiectus*) megkülönböztetés is. Önálló az a magisztrátus, aki már magisztrátustól függetlenül létezett, járulékos ellenben az, aki csak egy másik magisztrátussal együtt létezhetett. Végezetül megkülönböztethetjük a magisztrátusokat a szerint is, hogy jogosultak voltak-e az ősi hatalmi szimbólumként a curulisi szék (*sella curulis*) használatára (*magistratus curules*) vagy sem.

¹⁴ Erre példa, amikor a második pun háború befejezése után a népgyűlés először nem szavazta meg a hadüzenetet a Macedón Királyságnak, bármennyire is szerette volna ezt a szenátus. Ld. Liv. 31.6.

Az ősi kuriális népgyűlés (*comitia curiata*) a köztársaság idején már csak formálisan működött, a népet ténylegesen össze sem hívták, a szavazatokat a 30 *curio*, a Kr.e. I. században pedig már csak a 30 *lictor* adta le. Közjogi feladata a főmagisztrátusok *imperiummal* való felruházása és az elvesztett római polgárjog visszaadása ügyében való döntés,¹⁵ de volt néhány magánjogi feladata is.¹⁶ A köztársaság idején centuriális népgyűlés (*comitia centuria*), melynek alapját a polgárok a vagyoni helyzete képezte, hatáskörébe tartozott a legfontosabb kérdésekben való döntés, így az állam főtisztviselőinek (*magistrates maiores*) megválasztása,¹⁷ a törvényhozás, a főbenjáró büntetőügyekben a fellebbezésről való döntés, a hadüzenetről¹⁸ ill. a békekötésről való szavazás.¹⁹ A tribusok szerinti népgyűlés (*comitia tributa*) szerveződési alapja a polgárok kerületek szerinti beosztása volt. A négy eredeti városi kerület²⁰ mellett Róma területi gyarapodásával a *tribusok* száma is fokozatosan gyarapodott, míg az végül elérte végleges a 35-ös számot. A területi beosztás nagy előnye az volt, hogy a Rómától távolabb lakó polgároknak is lehetőséget adott a döntésben való közreműködésre anélkül, hogy ténylegesen el kellett volna utazniuk Rómába: a kerület tagjai ugyanis helyben szavaztak és ezt a szavazatot már csak a kerület vezetője vitte el és adta le Rómában. Ezen a gyűlésen mindig egy *magistratus curules* elnökölt és feladatai közé tartozott: az un. kisebb magisztrátusok (*magistrates minores*) ill. bizonyos egyéb tisztségviselők megválasztása,²¹ kisebb jelentőségű ügyekben a törvényhozás (pl. polgárjog adományozása)²² és a bíráskodás nem főbenjáró ügyekben, például a bírságok elleni fellebbezéseket is.²³ A plebs gyűlése (*concilium plebis*) szintén területi alapon szerveződött meg,²⁴ ez azonban csak Kr.e. 287 után tekintendő népgyűlésnek, amikor a *lex Hortensia*²⁵ rendelkezése a *concilium plebis* határozatát (*plebiscitum*)²⁶ az egész népre (*populus*) kötelezővé tette, cserében viszont az itt hozott határozatokat a szenátusnak jóvá kellett hagynia.²⁷ Ez után a *comitia tributa* és a *concilium plebis* közötti különbségek eltűntek a gyakorlatban. Az egyetlen határozott különbség a gyűlésen elnöklő személye volt: míg a

¹⁵ Liv. 5.46.

¹⁶ Gell. 15.17.

¹⁷ Gell. 13.15.4. „A nagyobb hivatalnokokat a centuriák szerinti népgyűlés választja.”

¹⁸ Pl. *lex de bello Caeritibus indicendo*, Kr.e. 353, ROTONDI 223.o., Liv. 21.17., 31.6.3.

¹⁹ Pl. *lex de pace cum Caeritibus facienda*, Kr.e. 353, ROTONDI 223.o.

²⁰ Liv. 1.43.

²¹ Gell. 13.15.4. „A kisebb hivatalnokoknak a tribusok szerinti népgyűlés adja meg a méltóságot.”

²² Liv. 8.17.

²³ Liv. 38.51.

²⁴ Liv. 2.56.

²⁵ *lex Hortensia de plebiscitis*, Kr.e. 286 körül, ROTONDI 238.o., Gell. 15.27.5.

²⁶ Gell.15.27.4. „Voltaképpen nem is *leges*-nek (törvények), hanem *plebiscitum*oknak (néphatározat) nevezik a néptribunusok előterjesztésére létesült határozatokat.”

comitia tributát egy *magistratus curulis* vezette, addig a *concilium plebis* a *tribunus plebis*. Ez utóbbi gyűlés feladata volt továbbra is néphatározatok (*plebiscita*) meghozatala ill. a néptribunusok és *aedilis plebis*ek megválasztása.

A szenátus a köztársaság államszervezetének *harmadik pillére* volt.²⁸ *De iure* továbbra is megtartotta eredeti *tanácsadó szerepét*, míg ténylegesen (*de facto*), mint egyetlen folyamatosan működő testületi szerv, a római köztársaság *politikai irányítója* lett. A szenátus létszáma kezdetben háromszáz fő volt,²⁹ majd azt Sulla növelte hatszáz főre.³⁰ A szenátorra történő kinevezés joga a köztársaság idején előbb a konzulokat, majd a később (*lex Ovinia* Kr.e. 312)³¹ a cenzorokat illette meg. Mivel a szenátusi tagság jelentette az állami hatalomgyakorlás centrumába való tartozást, ezzel a kinevezési joggal magyarázható cenzori tisztség méltóságának jelentős megnövekedése. A szenátus létszáma ötévente került kiigazításra, ilyenkor azonban nemcsak be, hanem ki is lehetett kerülni onnan a cenzorok értékítélete alapján. A szenátus ülésének összehívása az *imperiummal* rendelkező magisztrátus feladata volt,³² ami szóban, a hely és idő megjelölésével, kikiáltók útján történt. Az összehívó a feladata volt az ülés levezetése³³ és ő döntötte el ki lehet azon jelen.³⁴ A szenátus ülései általában nyilvánosak voltak, kivételesen azonban zárt ülés tartására is lehetőség volt, ha az állam érdeke azt kívánta.³⁵ A levezető magisztrátus döntött a napirendre kerülő kérdésekben és ő döntötte el azt is, hogy ki és milyen sorrendben szólalhat fel a vitában. A szenátusi üléseken résztvevők pontos számát nem ismerjük, de azon nem mindig volt jelen az összes szenátor, sőt tudjuk, hogy néha csak alig páran voltak jelen.³⁶ A döntés elfogadásához általában csak a jelenlévők többségének szavazata volt szükséges,³⁷ ezért a fontosabb ügyekben a szenátus előre meghatározta, hogy mennyi legyen a határozatképesség alsó határa.³⁸ A szenátus döntése a köztársaság idején a modern terminológia szerint *szenátusi határozatként* fogalmazható meg, azonban a rómaiak hagyománytisztelete miatt formailag az ekkor is csupán, mint a magisztrátusok felé megfogalmazott *szenátusi javaslat* (*senatus*

²⁷ Ennek visszavetítését találjuk meg Liviusnál: Liv. 4.49. „Kijelentették ugyanis, hogy bármely néphatározatot csak akkor engednek megszavazni, ha azzal a senatus egyetért.”

²⁸ Polyb. 6.11.

²⁹ Liv. 2.1.10.

³⁰ *lex Cornelia de supplendo senatu et de censura*, Kr.e. 81, ROTONDI 362.o.

³¹ *lex Ovinia de senatus lectione*, Kr.e. 312, ROTONDI 233.o.

³² Gell. 14.7.4., Liv. 3.38.

³³ Gell. 15.7.1.-3.

³⁴ Liv. 27.8., 39.55., 42.47., 43.15.

³⁵ Liv. 42.14.

³⁶ Liv. 38.44., Cic. leg. 3.4.(11)

³⁷ Liv. 26.33.

³⁸ Liv. 39.18., 42.28.

consultum, rövidítve: *SC.*)³⁹ jelent meg. A szűkebb értelemben vett tanácsadással akkor találkozunk, amikor maguk a tisztségviselők fordultak kérdéssel a szenátushoz,⁴⁰ amit azonban a szenátus nem kedvelt és a választ sokszor visszautasították azzal, hogy a kérdést a helyszínen tartózkodó magisztrátus el tudja dönteni.⁴¹ A tágabb értelemben vett tanácsadás már tényleges irányító tevékenységet jelentett: ilyenkor már kérés nélkül adott a szenátus „tanácsot”, azaz utasítást, parancsot,⁴² ez azonban csak fokozatosan alakult ki, időnként egyes magisztrátusok megpróbáltak ellenállást tanúsítani.⁴³ A határozatot mindig szóban hozták meg, de azt a történelmi időkben már írásba is foglalták, ami a levezető magisztrátus feladata volt, a szenátusnak ugyanis nem volt önálló hivatali szervezete. A határozatban feltüntették az előterjesztő magisztrátus(ok) nevét, valamint a határozat elfogadásának helyét és idejét.⁴⁴ Az írásba foglalt határozatot garanciális okok miatt kezdetben a plebs kultikus helyén (Ceres temploma),⁴⁵ az érett köztársaság idején azonban már az államkincstárban⁴⁶ őrizték.

A szenátus feladatköre gyakorlatilag valamennyi állami ügyre kiterjedt,⁴⁷ ezek közül a két legfontosabb a *külpolitika és az állami pénzügyek*. A *külpolitika* területén a hadüzenet és békekötés ugyan a népgyűlés hatáskörébe tartozott, de az érett köztársaság ez ügyben is lényegében a szenátus döntött, a népet csak ez után hívták össze ezen döntés megerősítésére. A szenátus saját hatáskörébe tartozott viszont a követküldés és fogadás joga, ill. a külpolitika irányvonalának meghatározása.

3. A *senatus működése az állami pénzügyek területén.*

Az állami pénzügyek területén a szenátus volt a legfontosabb szerv.⁴⁸ A népgyűlésnek egyáltalán nem volt ezen ügyekbe beleszólása, a magisztrátusok döntési jogát pedig lekorlátozta az, hogy a szenátus rendelkezett az állami pénzügyek felett, így a szenátus az állami pénzek kifizetését megtagadta⁴⁹ vagy korlátozta.⁵⁰ Ez alól egyedül a konzulok képeztek

³⁹ Liv. 42.9.

⁴⁰ Liv. 5.20.

⁴¹ Liv. 24.14., 40.16.

⁴² Liv. 42.5., 42.28., 45.2., Cic. fam. 12.15a.1.

⁴³ Liv. 42.9., Cic. Piso 8.17.

⁴⁴ Vö. *SC. de Bacchanalibus* FIRA 164.o. „(Q.) Marcius L. f. S(p.) Postumius L. f. cos. *Senatum consuluerunt (onis) Octob. apud aedem Duelonai.*”

⁴⁵ Liv. 3.55.13. „Ugyancsak a consulok vezették be azt a gyakorlatot, hogy a *senatus* határozatait a Ceres-templomban helyezték el a nép aediliseknél.” „*Institutum etiam ab iisdem consulibus ut *senatus consulta* in aedem Cereris ad aediles plebis deferrentur.*”

⁴⁶ BEIGEL, Rudolf: *Rechnungswesen und Buchführung der Römer*, Verlag der G. Braunschen Hofbuchdruckerei, Karlsruhe, 1904 (BEIGEL) 99.o.

⁴⁷ Még a vallási életre: vö. *SC. de Bacchanalibus*, FIRA 164.-166.o., Liv. 39.14. ill. a filozófiára és a szónokokra: Gell. 15.9.1., *SC. de philisophis et de rhetoribus*, FIRA 170.o.

⁴⁸ Polyb. 6.11.

⁴⁹ Például a hadifoglyok kiváltásával kapcsolatban, ld. Tryph. D. 49.15.12. pr.

kivételt, akik saját jogukon rendelkeztek el kifizetést az államkincstárból. Minden más magisztrátus, ide értve az állami pénzek nagy részét elköltő censorokat is, kifizetéseket csak a szenátus által előzetesen engedélyezett keretösszeg (*pecunia attributa*)⁵¹ erejéig rendelkeztek el. A szenátus döntött tehát a kincstár állapota és a várható külpolitikai események (pl. háborúk) ismeretében például a censorok által a középítkezésekre költhető összegek meghatározásáról.⁵² Ezen belül már a censor rendelkezett el kifizetést, amit ténylegesen a quaestor teljesített és ő volt az, aki nyilvántartotta a censor rendelkezésére álló összeget is. Hasonlóan működött ez a többi magisztrátus esetén is ill. ezeken túl, alkalmi jelleggel a szenátus utasíthatta is az egyes magisztrátusokat egyes konkrét feladatok megvalósítására is: építkezés elrendelése,⁵³ egyes épületek⁵⁴ és szobrok⁵⁵ helyreállításának elrendelése, ünnepek,⁵⁶ és játékok⁵⁷ megrendezésére. Ilyenkor az erről szóló határozatban az ehhez szükséges anyagi alapokat is biztosították az adott magisztrátus részére, aki azt szintén a quaestoron keresztül kapta meg.

4. Az állami pénzügyekben érintett egyes magisztrátusok (censor, aedilis, quaestor)

Censor

A *censorok potestasszal rendelkező magistrates maiores* voltak. A tisztséget Kr.e. 443-ban vezették be,⁵⁸ feladatuk elsődlegesen a hadsereg kiállításához szükséges, de időigényes vagyonbecslés elvégzését kapták,⁵⁹ ezért a tisztség kezdetben csekély jelentőségű volt.⁶⁰ Később azonban a szenátus jegyzékének összeállítása is feladatukká vált és emiatt ez lett a legmegbecsültebb tisztség Rómában,⁶¹ ezért azt csak konzulságot viselt személy tölthette be. A censorok működési idejét *lustrum*-nak nevezzük, ami a vagyonbecslést lezáró

⁵⁰ Liv. 39.5., 42.28.

⁵¹ Polyb. 6.13. „Ugyancsak a *senatus* dönt a legfontosabb és legnagyobb ráfordítások ügyében is, ugyanis ez szabja meg, hogy a censorok ötvenként mennyit költhetnek a régi középületek karbantartására és új épületek emelésére.”

⁵² Liv. 40.46., Liv. 44.16.

⁵³ Liv. 10.37., Cic. Piso. 52.

⁵⁴ Liv. 43.3., Cic. Att. 4.2.

⁵⁵ Cic. fam. 12.15a.1.

⁵⁶ Liv. 30.21.

⁵⁷ Liv. 25.12., 26.23., 30.2., 39.5., 40.44., 42.28.

⁵⁸ Liv. 4.8.3. „A censori hivatal azért alakult meg, mert sok-sok éve nem tartottak vagyonbecslést, s tovább már nem halaszthatták, és most, hogy annyi nép fenyegetett háborúval, a consulok nem foglalkozhattak vele.” „*quod in populo per multos annos incenso neque differri census poterat neque consulibus, cum tot populorum bella imminerent, operae erat id negotium agere.*”

⁵⁹ Varro l.l. 5.81.

⁶⁰ Liv. 4.8.

⁶¹ Liv. 42.3.

vallási tisztító szertartásból (*lustrum*)⁶² ered és az kezdetben egy szabálytalan időszakot, majd később már egy határozott, általában öt éves ciklust jelentett. Ezen belül a cenzorok tényleges működését azonban később 18 hónapra csökkentették (*lex Aemilia*).⁶³ Sulla diktatúrája idején a cenzorok működését szüneteltették, (Kr. 86. és 70. között nem működtek),⁶⁴ feladatukat ekkor a konzulok vették át, később azonban helyreállt az eredeti rend. A cenzorok feladatkörei közé a vagyonbecslést (*census*), a szenátus, majd a lovagi rend névsorának összeállítását (*lectio senatus*), az erkölcsrendészeti feladatok (*regimen morum*) elvégzését, továbbá az államvagyonnal való gazdálkodást (*sarta tecta, ultro tributa*) emelhetjük ki.⁶⁵ Ez utóbbiak közül a legfontosabbak az állami építkezések⁶⁶ voltak, amelyekre vállalkozási szerződéseket kötöttek, de feladatuk közé tartozott még alkalmoszerűen közcélú vásárlás⁶⁷ és rendezhettek játékokat is.⁶⁸ A *kiadásokkal* kapcsolatban azonban a cenzorok nem rendelkezettek önállóan a kifizetésekről, a szenátus határozta meg az általuk elkölthető keretösszeg nagyságát⁶⁹ és ők csak azon belül költhettek, de ott már szabadon. A kifizetéseket a *quaestor* teljesítette, így a cenzorok nem tudtak túlköltekezni. Egy forráshely szerint az építkezések finanszírozására kezdetben felhasználták még saját bevételeiket is (állami földterületek „eladása”),⁷⁰ de ezt a lehetőséget később mégis elvetették, feltehetőleg azért, mert itt a bevételt az állami tulajdon csökkenése ellentételezte, így az nem minősült olyan saját bevételnek, amiről ők dönthet ettek.

Az állami vagyonnal való gazdálkodás keretében a cenzorok a kiadási oldalon a szenátus döntéséhez voltak kötve, a *bevételei oldalt* viszont már szabadon határozhatták meg. Hatáskörükbe tartozott nemcsak a polgárok adójának megállapítása, de a vám- és adójövedelmek, így például a kikötői vámok (*portoria*),⁷¹ az állami földek hasznobérének (*vectigalia, scriptura*),⁷² ill. később törvényi felhatalmazás alapján egyes provinciákra kivetett

⁶² Varro l.l. 6.11. Ennek eredete a hadsereg szakrális megtisztítása (*armilustr<i>um*) lehetett. (Vö. Varro l.l. 5.153., 6.22., Caes. bell. afr. 75.) amire a kezdeti időkben október 19. napján került sor. Ld. HARRIS, William V.: War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C., Clarendon Press, Oxford, 1985 (HARRIS) 9.o.

⁶³ Liv. 4.24., *lex Aemilia de censura minuenda*, Kr.e. 434, ROTONDI 211.o.

⁶⁴ Cic. in Caec. 1.8., Livius sem tudósít Kr.e. 80-ból és 75-ből cenzorokról, de Kr.e. 70-ből már igen: ld. per. 98.

⁶⁵ MILAZZO, Francesco: La realizzazione delle opere pubbliche in Roma archaica e repubblicana, Università delgi Studi di Reggio Calabria, Pubblicazioni della Facolta di Giurisprudenzia di Catanzaro, Napoli, 1993 (MILAZZO) 76-83.o.

⁶⁶ Liv. 6.32., 9.29., 9.43., per. 20., 29.37., 34.53., 36.36., 39.44., 41.27., 42.3., 45.15., Polyb. 6.13.

⁶⁷ Liv. 39.44., 44.16.

⁶⁸ Liv. 40.52., 42.10.

⁶⁹ Polyb. 6.13. „Ugyancsak a senatus dönt a legfontosabb és legnagyobb ráfordítások ügyében is, ugyanis ez szabja meg, hogy a cenzorok ötvenként mennyit költhetnek a régi középületek karbantartására és új épületek emelésére.”

⁷⁰ Liv. 32.7., 40.46., 41.27.

⁷¹ Liv. 32.7., 40.52.

⁷² Liv. 42.19., Cic. in Verr. 2.5.21.(53), Varro r.r. 2.1.16.

adók (*vectigalia, stipendia*)⁷³ megállapítása,⁷⁴ továbbá mindezek behajtására a vállalkozási szerződések megkötése is.⁷⁵ Ezen túl hatósági árat is megállapíthattak,⁷⁶ az állami földtulajdon „eladása”⁷⁷ esetén pedig ők határozták meg a „vételárat”.

Aedilis

Az *aedilisek potestasszal rendelkező magistrates minores* voltak. Az aedilisek eredetileg a plebs kultikus szentélyben az Aventinuson álló Ceres templomában voltak templomszolgák (*aedituus magister*). A templom gazdasági vezetéséhez kapcsolódóan ők kezelték az ide kerülő vagyonokat, például a kiátkozott (*homo sacer*)⁷⁸ személyek vagyonának elárverezését és feltehetően a plebs gabonaellátását is ők felügyelték.⁷⁹ Ebből alakult ki az *aedilis plebis*, mint plebejusi tisztség Kr.e. 494-ben, első feladatuk a néptribunusok munkájának segítése volt,⁸⁰ de több más feladat mellett az ő feladatukat képezte a vásárok felügyelete és az idegen vallási kultuszok elleni fellépés is.⁸¹ Az *aedilis curulis* tisztségének bevezetésére viszont csak Kr.e. 367-ben kerül sor,⁸² ekkor a plebejusok tényerését ellensúlyozandó, a patríciusok is igyekeztek új tisztségekhez jutni. Mindkét *aedilis* fő feladatkörébe tartozott a Rómában oly népszerű játékok⁸³ megrendezése, ezen túl feladtuk volt a városban a közrend fenntartása,⁸⁴ ide értve az éjszakai összejövetelek megakadályozását is⁸⁵ és ők gondoskodtak a törvénykezési szünetek betartatásáról.⁸⁶ Az *aedilis curulisek* legismertebb feladata a piacfelügyelet volt, ide értve a mérlegek és súlyok szabályszerűségének ellenőrzését is. Az aedilisek bizonyos ügyekben közvádlóként is felléphettek: a magánhasználatba adott közföldek nagyságát korlátozó rendelkezések megszegőivel szemben,⁸⁷ de találunk említést az uzsora⁸⁸ és egyes nemi bűncselekmények (pl.

⁷³ Cic. in Verr. 2.3.6.(12), Cic. leg. 3.3.7.

⁷⁴ Liv. 29.37.

⁷⁵ Liv. 32.7., Cic. in Verr. 2.3.6.(12), 2.5.21.(53)

⁷⁶ Liv. 29.37.

⁷⁷ Liv. 32.7., 40.46., 41.27. Ezek azonban nem jelentettek tényleges tulajdon átruházást, csak a használati jog határozatlan időre való átengedését.

⁷⁸ Ld. XII tab. VIII/21 „PATRONUS SI CLIENTI FRAUDEM FECERIT, SACER ESTO”

⁷⁹ Vö. Liv. 10.11., 23.41., 26.10., 30.26., 31.4., 31.50., 33.42.

⁸⁰ Gell. 17.21.10.

⁸¹ Liv. 4.30., 6.4., 25.1., 39.14.

⁸² Liv. 6.42., vö. *lex Furia de aedilibus curulibus*, Kr.e. 367, ROTONDI 220.o.

⁸³ Liv. 10.47., 23.30., 24.43., 25.2., 27.6., 27.21., 27.36., 29.11., 30.26., 30.39., 31.4., 31.50., 32.7., 32.27., 33.25., 33.42., 34.54., 38.35., 39.7., 40.44.

⁸⁴ Cic. leg. 3.3.(7), Paul. D. 18.6.13. „*Lectos emptos aedilis, cum in via positi essent, concidit.*”

⁸⁵ Liv. 39.14.

⁸⁶ Liv. 3.27., 4.31., 9.7., 23.25.

⁸⁷ Liv. 7.16., 10.13., 10.23., 10.47., 33.42., 35.10., Gell. 6.3.45.

⁸⁸ Liv. 7.28., 10.23., 35.41., 38.35.

stuprum)⁸⁹ miatti perlésre is. Az *aedilisek* fontos feladata a közösség gabonával (később olajjal) való ellátásának biztosítása volt,⁹⁰ ami már a korai időktől állami feladatként jelent meg. Ennek keretében lehetőségük volt gabona vásárlására⁹¹ és eladására,⁹² de kezelték a hadizsákmány részeként beérkező gabonát is.⁹³ Ez egészen a principátus kezdetéig így működött, amikor Augustus a gabonaellátásra egy önálló tisztséget alakított ki (*praefectus annonae*).⁹⁴

Quaestor

A *quaestorok potestasszal rendelkező magistrates minores* voltak. A tisztség keletkezésének ideje bizonytalan, eredetét egyes bűncselekmények (emberölés) nyomozatásához ill. az állami pénzügyekhez szokásos kapcsolni,⁹⁵ ez utóbbi maradt későbbi is a meghatározó feladatuk.⁹⁶ Ennek eredetét azzal magyarázhatjuk, hogy az ősi időkben a rómaiak még nem használtak vert pénzt, csak a mérlegelt rezeset (*aes rude*),⁹⁷ amelynek értékét annak tömege adta. A mérlegelés időigényessége és a minőség megállapításához szükséges szaktudás miatt ez a feladat már korán önállósult és levált az állam vezetőjének általános feladatköréről, de az eredetre utal, hogy a konzulok később is saját jogon utasíthatták a *quaestorokat* kifizetések teljesítésére,⁹⁸ tehát kezdetben a konzulok segítői lehettek. Később a növekvő feladatokkal a *quaestorok* száma is növekedett, előbb kettőről négyre, majd négyről nyolcra növelték,⁹⁹ mivel a meghódított területekből szerveződött provinciák helytartóit is megillette a *provinciai quaestor*.¹⁰⁰ Az általános „polgári” vagy forrásszerűen a „városi” *quaestor (quaestor urbanus)*¹⁰¹ mellett volt egy pénzügyi segítője a mindenkori hadvezérnek

⁸⁹ Liv. 8.22., 10.31.

⁹⁰ Gabona: Liv. 10.11., 30.26., 33.42., Cic. leg. 3.3.7., SIRKS, Boudwin: Food for Rome, J.C. Gieben, Amsterdam, 1991 (SIRKS) 11.o., Olaj: Liv. 25.2.8., ROBINSON, O. F.: Ancient Rome, City planning and administration, Routledge, London and New York, 1992 (ROBINSON) 11.o.

⁹¹ Liv. 10.11.

⁹² GARNSEY, Peter: Food and Society in Classical Antiquity, Cambridge University Press, Cambridge, 1999 (GARNSEY Food) 211.o.

⁹³ Liv. 23.41.

⁹⁴ SIRKS 13.o., GARNSEY Food 222. o.

⁹⁵ Varro l.1. 5.81., Pomp. D. 1.2.2.22. és 23.

⁹⁶ Pomp. D. 1.2.2.22., Cic. leg. 3.3.(6)

⁹⁷ Plin. nat. hist. 33.43. A pénzben lévő fém tisztaságát később pecséttel jelezték a tömbön (*aes signatum* vö. Plin. nat. hist. 33.43.). A pénzérme (*aes grave* vö. Liv. 5.60.6.) használata legkorábban a Kr.e. V. sz.-ra, de inkább csak a IV. sz.-ra tehető. A római pénzverés pedig csak a Kr.e. III. században (Kr.e. 269 körül) jelent meg.

⁹⁸ Polyb. 6.12. „A közpénzekből annyit költhetnek el, amennyit jónak látnak, és az alájuk rendelt *quaestor* e téren köteles teljesíteni minden utasításukat.”

⁹⁹ Liv. per. 15. Kr.e. 265

¹⁰⁰ Cic. div. in Caec. 10.32.

¹⁰¹ Liv. 38.58., 39.7., 42.6., Cic. Philipp. 9.7.16., 14.14.38., Cic. fam. 2.17.4.

is: a *hadi-quaestor*.¹⁰² Az ő feladata volt a sikeres hadjárat anyagi feltételeinek biztosítása (*ministeria belli*¹⁰³), ennek körében kezelte a hadipénztárt,¹⁰⁴ felmérte a hadizsákmányt¹⁰⁵ és ő vezette annak elárverezését¹⁰⁶ is.

A *polgári quaestorok* fő feladata az államkincstár felügyelete ill. a ki- és befizetések lebonyolítása volt. Mivel ők őrizték az államkincstár kulcsait,¹⁰⁷ ezért a ki- ill. a befizetéseket fizikailag csak az ő közreműködésükkel lehetett teljesíteni.¹⁰⁸ A konzul saját jogán, míg minden más magisztrátus csak a szenátus előzetes engedélyével, annak keretei között rendelkezhetett az államkincstárból teljesítendő kifizetésekről. Ez a gyakorlatban úgy működött, hogy a szenátus egy keretösszeget engedélyezett az adott magisztrátus számára, aki ezen belül már szabadon rendelkezhetett. A *quaestor* a „számla” megnyitásáról közvetlenül a szenátustól szerzett tudomást, ezért részt vehetett annak ülésein.¹⁰⁹ A még felhasználható összeget is a *quaestor* tartotta nyilván és ellenőrizte, ezért a magisztrátus nem tudta túllépni a rendelkezésére bocsátott összeget. De a biztosíték fordítva is működött: a *quaestor* saját jogán sem kifizetést nem teljesíthetett, se tartozást nem engedhetett el, így a pénzmozgáshoz mindig hozzá kellett tudnia rendelnie a szenátus vagy egy másik magisztrátus döntését. Ezzel az egyszerű hatásköri megosztással a római jog biztosította az ellenőrizhetetlen pénzmozgások kizárását, a *quaestor* tételesen felelős volt a kincstári vagyonért. A biztosíték hatékonyságát növelte, hogy az államkincstárral kapcsolatos ügyleteket már a korai időktől kezdve írásban is rögzítették. Ezeket azonban nem személyesen ők vezették, hanem erre megfelelő képzett személyzet (*tribuni aerarii, scribae publici*) álltak rendelkezésükre.¹¹⁰

A *polgári quaestor* felelt ezen túl az állami bevételek beszédéséért is. Nyilvántartásukba a törvény vagy más magisztrátus döntése alapján keletkezett adósságokat jegyezheték be.¹¹¹ A

¹⁰² Liv. 4.43. (Kr.e. 421)

¹⁰³ Liv. 4.43.

¹⁰⁴ Liv. 23.15., Cic. in Verr. 2.1.13.(36)

¹⁰⁵ Liv. 5.19., 25.31., 26.47., per. 57., Cic. fam. 2.17.4.

¹⁰⁶ Liv. 4.53., Gell. 13.25.29., Plautus Captivi 1.2.1.

¹⁰⁷ Liv. 38.55., Gell. 13.25.31.

¹⁰⁸ Liv. 38.55.13. „S mikor a quaestorok a törvény tilalmára hivatkozva nem mertek pénzt kivenni a kincstárból, mondják, hogy Scipio önérzetesen követelte a kulcsot, kijelentve, hogy ki fogja nyitni a kincstárt, hiszen az ő érdeme, hogy zárva kell tartani.” „*Ab eadem fiducia animi, cum quaestores pecuniam ex aerario contra legem promere non audent, poposcisse claves et se aperturum aerarium dixisse, qui ut clauderetur effecisset.*”, Polyb. 23.14. „Amikor egy sürgős ügylethez pénzre volt szüksége, és a *quaestor* valamilyen törvényes akadályra hivatkozva nem volt hajlandó aznap megnyitni a kincstárat, akkor Publius Scipio kezébe fogta a kulcsokat, azt mondta a senatusban, hogy majd ő kinyitja, hiszen neki köszönhető, hogy bezárták.” (ford.: KATÓ Péter), Cic. pro Font. 2.3., Cic. in Verr. 2.3.76.(177)

¹⁰⁹ BEIGEL 104.o.

¹¹⁰ Liv. 26.36., 40.29.

¹¹¹ Liv. 33.42.4. „Ezért a quaestorok követelték a jós- és főpapoktól az adót, amelynek befizetését a háború folyamán elmulasztották.” „*Quaestores ab auguribus pontificibusque quod stipendium per bellum non contulissent petebant.*” A papi testületek általában mentesek voltak az hadkötelezettség és az adófizetés alól, de

quaestorok ellenőrizték, hogy az állammal szerződést kötők ill. a büntető eljárás alá vont személyek által felajánlott biztosítékok pénzügyi szempontból megfelelőek-e,¹¹² ill. vagyonekobzás esetén ők foglalták le és árverezték el az elítélt vagyonát.¹¹³ Az állami pénzügyek területén az ő feladatuk volt a pénzverés is és ők működtek közre az állami földek „eladása” esetén is, de egyikről sem ők hozták meg az elvi döntést.¹¹⁴

5. Az államkincstár fogalma, működése, részei.

Az államkincstár (*aerarium*)¹¹⁵ a köztársaság idején kettős jelentéssel bírt. Egyrészt jelentett egy konkrét földrajzilag helyet a Capitoliumon álló Saturnus templomban,¹¹⁶ ahol az ingó állami vagyon legértékesebb részét képező készpénzt, ill. nemesfémeket, ill. a szintén fontos hadijelvényeket,¹¹⁷ később pedig az állami étellel kapcsolatos (pl. a Kr.e. I. századtól a törvényeket és szenátusi határozatokat)¹¹⁸ ill. az állam által kötött szerződéseket is, ill. az állami vagyonnal kapcsolatos iratokat őrizték. A kincstár egy idő után két részre oszlott, volt egy *általános kincstár* (*aerarium populi*, vagy *aerarium Saturni*), ahová a folyó fizetések tartoztak és volt egy „szent” vagy *titkos kincstár* (*aerarium sanctius*),¹¹⁹ aminek forrását a rabszolga felszabadításra kivetett ötszázalékos különadó képezte.¹²⁰ Az ebből származó összegeket időnként aranyra váltották be és ahhoz normál esetben nem nyúltak, így az vésztartalékként gyűlt és csak vészhelyzetben¹²¹ használtak fel belőle.

A konkrét fizikai helyen túl azonban az *aerarium* tágabb értelemben is jelentette az államkincstárt, mint elvont fogalmat is.¹²² Ebben az értelemben az *aerarium* egyenlő volt a pénzbeli államvagyonnal, ill. tágabb értelemben az állami pénzügyekkel. Ennek kezelése a

egy régi törvény felfüggesztette ezt a gall invázió (*tumultus gallicus*) esetére. Vö. *lex de vacatione militiae*, Kr.e. 390, ROTONDI 215.o.

¹¹² Liv. 38.58.

¹¹³ Liv. 38.60., 4.15.

¹¹⁴ Liv. 28.46.

¹¹⁵ Az *aerarium* elnevezését a „rész” szóból (*aes*) kapta. (vö. Varro l.l. 5.183. „*Ab aere Aerarium appellatum.*”) és ebből eredt az első pénznem (*as*) elnevezése is Rómában. (vö. Varro l.l. 8.83. „*Pro assibus nonnunquam aes dicebat antiqui.*”)

¹¹⁶ BEIGEL 99.o.

¹¹⁷ Liv. 4.22.2.

¹¹⁸ BEIGEL 99.o.

¹¹⁹ Liv. 27.10., BEIGEL 99.o. Ezt fejlesztette tovább Augustus, az *aerarium militare* létrehozásával, amelyben a veteránok ellátására szolgáló összegeket kezelték elkülönülten.

¹²⁰ Liv. 7.16., *lex Manlia de vicesima manumissionum* Kr.e. 357, ROTONDI 221-222.o., vö. DUNCAN-JONES, Richard: *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990 (DUNCAN-JONES Economy) 195.o.

¹²¹ Liv. 27.10., vö. BADIAN, Ernst: *Zöllner und Sünder, Unternehmer im Dienst der römischen Republik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1997 (BADIAN) 20.o.

¹²² Cic. Flacc. 20.

quaestorok feladata volt, de az *aerarium*nak nem volt önálló jogalanyiséga,¹²³ így az nem tekinthető önálló állami szervnek, az csak az állami pénzügyeket lebonyolító szerveken (szénátus) ill. személyeken (magisztrátusok) keresztül tudott működni. Ez utóbbiak közül kiemelkednek a *quaestorok*, ők őrizték ugyanis az államkincstár kulcsait,¹²⁴ a ki- ill. a befizetéseket ők teljesítették,¹²⁵ amire feltehetőleg nem is minden nap, hanem csak a hét bizonyos napjain kerülhetett sor.¹²⁶ A konzul saját jogán, de minden más magisztrátus csak a szenátus előzetes engedélyével és csak annak keretei között, az engedélyezett keretösszeg mértékéig rendelkezhetett az államkincstárból teljesítendő kifizetésekről. A *quaestor* ezen „számla” megnyitásáról közvetlenül a szenátustól szerzett tudomást¹²⁷ és A még felhasználható összeget is ő tartotta nyilván, ezért a magisztrátus nem tudta túllépni a rendelkezésére bocsátott összeget. Mivel a kifizetéseket fizikailag a *quaestorok* teljesítették, ők őrizték a kincstár kulcsait és a kincstár egyenlegéért elszámolással tartoztak, így őket e téren nem lehetett megkerülni. Ez a biztosíték akadályozta meg azt is, hogy még a konzul se tudjon ellenőrizhetetlenül pénzt kivenni a kincstárból.¹²⁸ Ez a biztosíték azonban fordítva is működött a *quaestor* ugyanis saját jogán sem kifizetést nem teljesíthetett, se tartozást nem engedhetett el, de még kölcsönt sem vehetett fel, így neki az általa teljesített pénzmozgáshoz hozzá kellett tudni rendelni a szenátus vagy egy másik magisztrátus döntését. Ezzel a hatásköri megosztással a római jog biztosította az ellenőrizhetetlen pénzmozgások kizárását, a *quaestor* tételesen felelős volt a kincstári vagyonért.¹²⁹ A biztosíték hatékonyságát növelte, hogy az államkincstárral kapcsolatos ügyleteket már a korai időktől kezdve írásban (*tabulae publicae*)¹³⁰ is rögzítették. Ezeket viszont személyesen nem a *quaestorok* vezették, hanem

¹²³ LÜBTOW, Ulrich von: Das römische Volk, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1955 (LÜBTOW Volk) 615.o.

¹²⁴ Liv. 38.55., Gell. 13.25.31.

¹²⁵ Cic. pro Font. 2.3., Cic. in Verr. 2.3.76.(177)

¹²⁶ Polyb. 23.14., BEIGEL 122.o.

¹²⁷ BEIGEL 104.o.

¹²⁸ Liv. 38.55.13. Liv. 38.55. „S mikor a *quaestorok* a törvény tilalmára hivatkozva nem mertek pénzt kivenni a kincstárból, mondják, hogy Scipio önérvényesen követelte a kulcsot, kijelentve, hogy ki fogja nyitni a kincstárt, hiszen az ő érdeme, hogy zárva kell tartani.” „*Ab eadem fiducia animi, cum quaestores pecuniam ex aerario contra legem promere non auderent, poposcisse claves et se aperturum aerarium dixisse, qui ut clauderetur effecisset.*” A történetet hasonlóan adja elő Polübiosz is, de ő az alkalmatlan napra helyezi a hangsúlyt. Vö. Polyb. 23.14. „Amikor egy sürgős ügylethez pénzre volt szüksége, és a *quaestor* valamilyen törvényes akadályra hivatkozva nem volt hajlandó aznap megnyitni a kincstárat, akkor Publius Scipio kezébe fogta a kulcsokat, azt mondta a senatusban, hogy majd ő kinyitja, hiszen neki köszönhető, hogy bezárták.” (ford.: MURAKÖZY Gyula)

¹²⁹ Ennek ellenére időnként felmerült az a vád, hogy a *quaestorok* eltulajdonítottak közpénzeket. Cic. Font. 2.3., Cic. in Verr. 2.1.14.(36.), Vö. THILO, Ralf Michael: Der Codex accepti et expensi im Römischen Recht, Göttinger Studien zur Rechtsgeschichte, Muster-Schmidt, Göttingen, 1980 (THILO) 172.-174.o.

¹³⁰ BEIGEL 96.o.

erre megfelelő személyzet (*tribuni aerarii, scribae publici*) állt rendelkezésükre,¹³¹ ami újabb személyek bevonását és ezáltal a biztosíték fokozását jelentette.

6. A római állam bevételi forrásai I. A hadizsákmány eladása

A hadizsákmányba vétel a római állam fő bevételi forrását képezte, ugyanis az így birtokba vett dolgok köz-, azaz állami tulajdonba kerültek.¹³² Az ókorban a gazdasági problémák egyik fő megoldása a zsákmányszerző háborúk folytatása volt, a háborúk célja tehát nem az ellenség fizikai megsemmisítése volt, hanem a zsákmányba ejtés, azaz az anyagi javak megszerzése ill. a szabad emberek elfogása,¹³³ majd ezek váltságdíj fejében történő szabadon engedése volt. Ezt igazolja, hogy az ősi Rómában a folyamatos háborúk ellenére még alig találunk rabszolgákat, ill. gyakorlatilag valamennyi ingatlan¹³⁴ – sőt Livius szerint még maga Róma városa is¹³⁵ – hadizsákmányként került római fennhatóság alá. („*ager ab hostibus captus*” vagy „*ager captivus*”). A zsákmányra a rómaiak általában a *praeda*¹³⁶ vagy a *spolia*¹³⁷ elnevezéseket használták. A hadizsákmányként történő minősítéshez két feltételnek kellett egyidejűleg teljesülnie: hogy azt idegenektől és hogy háborúban vegyék el. Az első feltétel hiánya miatt nem lehetett hadizsákmány tárgya például ún. saját dolog, tehát amin egy római vagy szövetséges polgár¹³⁸ tulajdonjoga állt fenn. Ennek kiszűrésére a zsákmány szétosztása előtt azt meghatározott ideig közszemlére bocsátották, így a polgároknak lehetőségük volt arra, hogy dolgaikat felismerjék és tulajdonjoguk igazolása mellett azokat visszakapják.¹³⁹ A második feltétel hiánya miatt zárta ki a hadizsákmánynak minősítést az, ha azt nem szabályosan megüzent háborúban ejtették. Az érett köztársaság idején ezekben a kérdésekben a szenátus döntött és találunk is arra példát, amikor ilyen okra hivatkozással elrendelte az eredeti állapot helyreállítását.¹⁴⁰

¹³¹ Liv. 26.36.11.

¹³² Erre utal a *res publica* kifejezés is. Vö. Cic. rep. 1.25.(39) „*Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi.*”, Cic. rep. 3.30.(43) „*ergo illam rem populi, id est rem publicam.*”

¹³³ Plautus Captivi 1.2.1., Liv. 10.31., 10.46., 22.56., 22.58.

¹³⁴ BEIGEL 116.o.

¹³⁵ Liv. 4.48.

¹³⁶ Varro l.l. 5.178. „*Praeda est ab hostibus capta,*” Liv. 1.37., 1.53., 2.39., 2.64., 8.39., 10.10., 10.20., 30.14., 38.34., 43.4., Caes. bell. gall. 2.24., 4.9., 4.34., 4.37., 5.19., 5.34., 6.34., 6.35., 6.41., 7.11., 7.28., 7.45., 7.89., 8.4., 8.14., 8.36., Caes. bell. civ. 1.5., 2.12., 2.25., 2.44., 3.82., Caes. bell. alexandr. 19., 36., 42., 77., Caes. bell. hisp. 16., 40.41., Cic. harusp. resp. 27.59., Cic. prov. cons. 11.28., Cic. fam. 2.17.4., Cic. in Verr. 2.3.80.(186), Cic. in Verr. 2.4.40.(88).

¹³⁷ Liv. 1.37., 6.20., 23.23.

¹³⁸ Liv. 3.63., 4.28., 10.36.

¹³⁹ Liv. 3.10.1. „megérkezvén az egész zsákmányt közszemlére bocsátotta a Mars-mezőn, hogy tulajdonát bárki, ha három napon belül felismerte, magával vihesse. A maradékot, aminek gazdája nem akadt, eladták.” „*exposita omni in campo Martio praeda, ut suum quisque per triduum cognitum abduceret. Reliqua vendita, quibus domini non exstiteret.*” Ld. még: Liv. 5.16., 10.20., 10.36., 24.16., 35.1.

¹⁴⁰ Liv. 38.44., 42.8., 43.4., 43.8.

Főszabály szerint minden, a katonák által elfoglalt dolog hadizsákmány tárgyát képezte, a szabad zsákmányolás csak kivételes volt és a katonák a sorozás során esküt (*iusiurandum*) tettek arra, hogy egy meghatározott csekély értékhatáron felül¹⁴¹ minden zsákmányt beszolgáltassanak a hadvezérnek.¹⁴² Livius szerint ez az eskü különböztette meg a hadsereget a rablóvállalkozástól.¹⁴³ Polübiosztól pedig tudjuk azt is, hogy a római gyakorlat arra is ügyelt, hogy a zsákmányvágy ne okozhasson katonai katasztrófát: mindig csak a hadsereg egy része, de legfeljebb a fele foglalkozott a zsákmány összegyűjtésével, míg a másik része fegyverben állva biztosította ennek zavartalanságát.¹⁴⁴ Az így összegyűjtött zsákmányt aztán beszolgáltatták a közösbe¹⁴⁵ és annak további sorsáról a hadvezér döntött.¹⁴⁶ Azt teljesen vagy részben vagy szétosztotta a katonák között vagy teljesen vagy részben beszolgáltatta a kincstárba. Ez utóbbi esetben a zsákmányt a hadi-*quaestor*¹⁴⁷ vette nyilvántartásba¹⁴⁸ és ezért a hadvezér már elszámolással tartozott,¹⁴⁹ ezért kialakult az írásbeli elszámolások (*rationes*) készítésének szokása.¹⁵⁰ Ha nem vagy nem megfelelően teljesítette az elszámolást, akkor a hadizsákmányból történő sikkasztás (*peculatus*) vádjával utólag felelőssége lehetett őt vonni.¹⁵¹

A források alapján a *hadizsákmány eladása* rendkívül fontos volt a rómaiak életében. Mivel az állam egyik fő bevételi forrása a hadizsákmány ejtése volt, annak egy része viszont általában nem került szétosztásra ill. az nem volt az államkincstárban közvetlenül tárolható állapotú, ezért ezek a dolgok szükségképpen eladásra kerültek. Ezzel a hadizsákmány jogi jellege is megváltozott, a zsákmány tárgyát képező dolgok helyébe pénz lépett. A rómaiak

¹⁴¹ Ez Gelliusnál (Gell. 16.4.2.) már napi egy ezüstpénz (*nummus argentus*), ami korábban egy *as* (*nummus unus*) lehetett, ami a jelképes, csekély összeg megjelölése általában. Vö. Cic. pro Rab. Post. 17.45., Cic. Att. 6.1.

¹⁴² Gell. 16.4.2. „seregében s 10.000 lépésnyi kerületben nem fogsz szándékosan lopni, sem magad, sem többekkel egy-egy nap egy ezüst pénz értékénél többet.” „*in exercitu, decemque milia passuum prope, futurum non faciens dolo malo solus neque cum pluribus pluris nummuli argentei in dies singulos.*”

¹⁴³ Liv. 8.34.

¹⁴⁴ Polyb. 10.16. „Néha minden manipulusból csak néhány embert bíznak meg azzal a feladattal - ezek száma az elfoglalt város nagyságától függ -, hogy gyűjtsék össze a zsákmányolt értékeket. A többieknek pedig az a feladata, hogy a városon kívül vagy belül hadrendben felsorakozva, szükség esetén megvédjék a zsákmányolókat.”

¹⁴⁵ Polyb. 10.16. „Így sohasem fordulhat elő, hogy az egész sereg végveszélybe jut a kapzsiság miatt. És miután a zsákmányból egyenlő arányban részesül az, aki részt vett annak összegyűjtésében, és az, akit tartalékként hátrahagytak, nem támad közöttük irigység, és egyetlen katona sem hagyja el egységét, ami egyébként igen súlyos következményekkel járna.”

¹⁴⁶ SHATZMAN, Israel: The Roman General's Authority over Booty, *Historia* 21 (1972), 177-205.o. (SHATZMAN) 191.o.

¹⁴⁷ Liv. 4.43., 5.26., Cic. fam. 2.17.4., Cic. in Verr. 2.1.13.(36)

¹⁴⁸ Liv. 4.53., 5.19., 25.31., 26.47., 34.21., Liv. per. 57., Cic. fam. 2.17.4.

¹⁴⁹ Liv. 38.55.

¹⁵⁰ Liv. 30.38., 38.55., Liv. per. 57., Caes. bell. civ. 2.20., Gell. 4.18.9-12., Polyb. 23.14.

¹⁵¹ Camillust egy bronz ajtó (Plut. Cam. 12.1.), a két Scipiot pedig 4 millió *sestercius* elsikkasztásával vádolták (Liv. 38.55-38.60.).

élesen megkülönböztették¹⁵² a ténylegesen *zsákmányolt dolgot (praeda)*¹⁵³ és a *zsákmány eladásból befolyt pénzt (manubia)*.¹⁵⁴ A hadizsákmány eladására a források általában a „*sub corona vendere*”¹⁵⁵ vagy a „*sub hasta vendere*”¹⁵⁶ kifejezéseket használják. A „*sub corona*” kifejezés eredete nem egyértelmű, mivel a „*corona*” különböző fajtái egyrésről katonai kitüntetések jelentettek,¹⁵⁷ de használták a koszorút az eladásra kínált hadifogoly-rabszolga helyzetének jelzésére is.¹⁵⁸ A „*sub hasta*” jelentése egyértelmű: az a római nehézgyalogság egyik alapvető kézi fegyverére az ún. hosszú lándzsára (*hasta*) utal,¹⁵⁹ ami nemcsak az adásvételnél jelent meg,¹⁶⁰ de mindenütt általában az állami jelenlétet szimbolizálta.¹⁶¹

Az eladást mindig a hadvezér rendelte el és a hadi *quaestor*¹⁶² bonyolította le. Helyszíne eredetileg a Mars mező volt,¹⁶³ a későbbiekben pedig a hadi tábor környéke, ahol a hadsereget kísérő markotányosok (*lixae*)¹⁶⁴ és kereskedők (*mercatores*)¹⁶⁵ vásárolták fel a zsákmányt.¹⁶⁶ A szerződés ugyan az ősi jog formáitól mentesen került megkötésre, de a szerződéskötés folyamata szigorúan szabályozott volt, arra mindig árverést tartottak, amit az *auctio*¹⁶⁷ vagy a *subhastatio*¹⁶⁸ kifejezéssel jelöltek. Az árveréseket mindig nyilvánosan tartották meg, annak helyét és idejét egy kikiáltó (*praeco publicus*)¹⁶⁹ hozta a potenciális érdeklődők tudomására

¹⁵² Gell. 13.25.26. „*Praeda*-nak ugyanis magukat a rablott dolgokat, *manubiae*-nak pedig a quaestor útján a zsákmány eladásából bejött pénzt nevezték.” „*Nam 'praeda' dicitur corpore ipsa rerum quae capta sunt, 'manubiae' vero appellatae sunt pecunia a quaestore ex venditione praedae redacta.*”

¹⁵³ Liv. 1.37., 1.53., 1.57., 2.39., 3.8., 3.10., 4.34., 4.59., 5.26., 6.15., 7.16., 7.24., 7.27., 7.37., 8.39., 9.23., 9.37., 10.10., 10.17., 10.20., 10.45., 21.15., 21.60., 22.20., 22.20., 23.15., 24.16., 25.8., 26.26., 27.29., 28.4., 28.8., 29.27., 30.14., 31.14., 31.20., 32.13., 32.26., 33.37., 34.46., 35.1., 36.30., 37.5., 37.44., 38.40., 38.40., 39.4., 39.5., 40.43., 40.49., 41.11., 43.4., 44.27., 45.33., 45.34., 45.34., 45.43., 45.43., Cic. in Verr. 2.4.40.(88), Cic. prov. cons. 11.28.

¹⁵⁴ Liv 1.55., 10.46., 23.11., 29.8., 33.27., 36.36., 43.4., Gell. 13.25.29., Cic. fam. 1.9.15., Cic. domo. 36.102., Front. 6.

¹⁵⁵ Liv. 2.17., 4.34., 5.22., 8.37., 9.42., 21.51., 24.42., 34.16., 35.36., 38.29., 41.11., 42.63., 43.4., Caes. bell. gall. 3.16.

¹⁵⁶ Liv. 4.29., 4.53., 5.16., 6.4., 23.32., 23.37., 23.38., Cic. Philipp. 2.25.(64), Corn. Nepos 25.6.3.

¹⁵⁷ Liv. 7.26., 7.37., 10.7., 10.46., 26.48., 30.15., XII tab. 10.7., Gell. 2.11.1., 5.6.1-27., Corn. Nepos. 23.7.2., Cic. in Verr. 2.3.80.(185)

¹⁵⁸ Gell. 6.4.3. „valamint – mondja – hajdan a hadijog szerint fogságba esett rabszolgák koszorúban kerültek vásárra, s azért azt modták róluk, hogy «*sub corona*» (koszorú alatt) bocsátattak árúba.” „*Sicuti, 'inquit, 'antiquitus mancipia iure belli capta coronis induta veniebant et idcirco dicebantur «sub corona» venire.*”

¹⁵⁹ Liv. 7.23., 22.5., 30.8., 40.27., Varro l.l. 5.89., NÓTÁRI Tamás: Festuca autem utebatur quasi hastae loco, Acta Fac. Pol-Iur. Univ. 41 (2004), Budapest, 133-162.o. (NÓTÁRI Festuca) 134.o.

¹⁶⁰ Cic. Phillip. 2.26.(64) NÓTÁRI Festuca 135.o.

¹⁶¹ Liv. 24.18., 39.44.

¹⁶² Liv. 27.19., 34.21., 35.1.

¹⁶³ Liv. 3.10.

¹⁶⁴ Liv. 23.16., 28.22., 31.49., 39.1., 40.28., Caes. bell. afr. 75.

¹⁶⁵ Liv. 10.17., 28.22., Vö. Caes. bell. gall. 1.39., 2.15., 4.3., 4.5., 4.20., 6.17., 6.37., Caes. bell. afr. 75.

¹⁶⁶ Polyb. 1.83., 14.7., Caes. bell. afr. 75.

¹⁶⁷ Liv. 2.14., Caes. bell. afr. 97., Cic. reg. Deio. 5.14., Cic. fam. 14.5.

¹⁶⁸ Liv. 5.16., 6.4., 23.38.

¹⁶⁹ RAUH, Nicolas K.: Auctioneers and the Roman Economy, Historia 38 (1989) 451-471.o. (RAUH) 453.o.

szóban, majd a későbbi korokban írásban (*proscriptio*) is.¹⁷⁰ A megadott időben az árverés helyén az ügylet közjogi jellegét egy földbe szúrt *hasta* jelezte.¹⁷¹ Itt a magisztrátus nevében eljáró kikiáltó szóban a „*bona Porsinnae regis vendendi*”¹⁷² felhívással kezdte meg az *árfelhajtást* (*licitatio*), ennek során a kikiáltó egyesével jelölte meg az eladásra kínált tételeket és az induló eladási árat, majd több jelentkező esetén az utóbbit addig emelte, amíg már csak egy ajánlattevő maradt, aki a nyertes lett.¹⁷³ A győztes ez után a vételárat befizette a kincstár részére a *quaestornál*, amiről írásbeli feljegyzés (*liber hastarius*)¹⁷⁴ készült, majd átvehette a megvásárolt dolgot. A vételár kifizetésének kezdetben és a kisebb tételeknél valószínűleg rögtön meg kellett történnie, bár nem zárható ki különösen ingatlanok értékesítése esetén a halasztott fizetés sem.¹⁷⁵ A befolyt összeggel a minden esetben el kellett számolni, így azt a bevételező *magistratus* a saját nyilvántartásaiba (*tabulae publicae*¹⁷⁶ ill. *rationes*¹⁷⁷) bejegyezte.

7. A római állam bevételi forrásai II. Adók, illetékek, díjak.

A római állam rendszeres bevételét különböző jogcímen a római polgároktól ill. a meghódított népektől beszedett adók, illetékek ill. díjak képezték. Az adók egy részét a római állam felségjoga alapján szedte be jogszabály vagy az alávetett állammal kötött szerződés alapján és azokat minden az adott állam polgára köteles volt megfizetni (*egyenes adó*). Más adókat és illetékeket szintén jogszabály alapján, de nem mindenkitől, hanem csak a feltételeknek megfelelő személyektől, tipikusan az adott szolgáltatást igénybe vevőktől (pl. kikötői illeték) szedték be (*közvetett adó*). Ezzel szemben a díjakat már nem a felségjog, hanem az állami tulajdonjog alapján szedték be az állammal szerződést kötő személyektől. A *bevételi oldalt* kisebb részben a szenátus, például az alávetett államokkal kötött békeszerződés feltételeinek kidolgozásával, nagyobb részben azonban a cenzorok határozták meg. Az ő hatáskörükbe tartozott például nemcsak a polgárok adójának megállapítása, de a

¹⁷⁰ THIELMANN, Georg: Die Römische Privatauction, Duncker und Humblot, Berlin, 1961 (THIELMANN) 48.o.

¹⁷¹ THIELMANN 38.o.

¹⁷² Liv. 2.14., Plut. Publ. 19.10.

¹⁷³ Ha viszont senki sem tett ajánlatot, akkor a licit lefelé is indulhatott (*árlejtés*) vagy a kikiáltó a következő tételre tért át.

¹⁷⁴ BEIGEL 107. o.

¹⁷⁵ Pl. a *lex portorii Asiae* az elkobzott dolgok eladása esetén két napos fizetési határidőt engedélyezett. Vö. ENGELMAN, Helmut – KNIBBLE, Dieter: Das Zollgesetz der Provinz Asia, EA 14 (1989) 1-169.o. (ENGELMAN – KNIBBLE) 82.o.

¹⁷⁶ Cic. pro Font. 1.2., Cic. in Verr. 2.4.60.(134), Cic. in Verr. 2.5.4.(10), Cic. pro Balbo 5.11., Liv. 26.36., Cic. harusp. resp. 14.30.

¹⁷⁷ Cic. fam. 2.17.4., Cic. in Piso. 25.61.

vám- és adójövedelmek, így például a kikötői vámok (*portoria*),¹⁷⁸ az állami földek hasznobérének (*vectigalia, scriptura*),¹⁷⁹ ill. később törvényi felhatalmazás alapján egyes provinciákra kivetett adók (*vectigalia, stipendia*)¹⁸⁰ megállapítása.¹⁸¹

A közvetett adókat és díjakat az állam nem közvetlenül, hanem magánfelek társaságaival (*societas publicanorum*) kötött szerződésekkel szedte be. Ezek azonban sokszor visszaéltek a provinciái lakosok alávetett helyzetével és többet szedtek be, mint amennyi megillette volna őket és sokszor kizsarolták az adott provinciát. Emiatt például *Asia provinciában* Kr.e. 88-ban nyílt felkelés tört ki, amely során az ottani római polgárok nagy részét meggyilkolták.¹⁸² Ennek ellenére a kialakult gyakorlaton nem történt változtatás¹⁸³ és ez lett a provinciák működtetésének általános modellje.¹⁸⁴ Cicero a *publicanusok* tevékenységére utalva találóan jegyezte meg, hogy Róma az egész világ ura és adószedője is egyben.¹⁸⁵ A *publicanusok* a jövedelmek beszedésére helyi lakosokat is alkalmaztak, akikről honfitársaik körében szintén elég kedvezőtlen kép alakult ki.¹⁸⁶

Az adók

A kezdeti időkben a római polgárokat nem terhelte egyenes adó fizetési kötelezettség. Az egész évben folytatható hadjáratok igénye,¹⁸⁷ azonban szükségessé tette, hogy a katonák létfenntartásukhoz pénzbeli hozzájárulást (*stipendium*) kapjanak. Ennek biztosítására vezették be ekkor a polgárok évi egyenes adóját (*tributum*), amit az állam a *tribuni aerarii* útján szedett be.¹⁸⁸ Ennek mértéke az illető polgár vagyonának (amit a cenzori vagyonbecslések alapján határoztak meg) egy ezreléke volt (*tributum simplex*), amit normál esetben egy hadjáratra szedtek be, azaz gyakorlatilag minden évben, de csak egy alkalommal. Több hadjárat szükségessége esetén ill. vészhelyzetben azonban lehetőség volt ennek a kétszeri

¹⁷⁸ Liv. 32.7., 40.52.

¹⁷⁹ Liv. 42.19., Cic. in Verr. 2.5.21.(53), Varro r.r. 2.1.16.

¹⁸⁰ Cic. in Verr. 2.3.6.(12) „*quod ceteris aut impositum vectigal est certum, quod stipendiarium dicitur,*”, Cic. leg. 3.3.7.

¹⁸¹ Liv. 29.37.

¹⁸² Liv. per. 78., ÜRÖGDI György: A publicanusok, Antik Tanulmányok, 25/1 (1968) (ÜRÖGDI A publicanusok) 103.o. Ez egyben a Római hitelélet összeomlásával is fenyegetett, Vö. Cic. leg. Manil. 7.19.

¹⁸³ Ezen csak Iulius Caesar változtatott Kr.e. 48-ban.

¹⁸⁴ Cic. in Verr. 2.3.11.(27) „*Cum omnibus in aliis vectigalibus Asiae, Macedoniae, Hispaniae, Galliae, Africae, Sardiniae, ipsius Italiae quae vectigalia sunt, cum in his, inquam, rebus omnibus publicanus petitor ac pignerator, non ereptor neque possessor soleat esse,*”, ehhez hasonlóan *Judea* provincia is (Cic. pro Flac. 69., Cic. prov. cons. 4.10.) és *Syria* is. (Cic. prov. cons. 4.10.).

¹⁸⁵ Cic. rep. 4.7.(7)

¹⁸⁶ Ezt bizonyítja az Újszövetség számos helyen is: Lk. 5.27., Mt. 9.9-9.13., Mk. 2.13-16.

¹⁸⁷ Ez először a Veii elleni hosszú háború során Kr.e. 406-ban merült fel (Liv. 4.59.)

¹⁸⁸ Liv. 4.60., Cic. pro Planc. 8.21.

(*tributum duplex*) ill. háromszori (*tributum triplex*) kivetésére is. Erről a szenátus döntött és ezeket a veszélyhelyzet elmúltával és a kincstár helyzetének rendeződésével általában visszafizették, ezért ezeket rendkívüli hadiadónak tekinthetjük. Ezt az adót csak a Földközi-tenger medencéjének meghódítása után, Kr.e. 167-ben törölték el, amikor már gyakorlatilag már nem maradt olyan önálló állam, ami Róma biztonságát veszélyeztette volna, ezért erre már elvileg sem lehetett szükség.¹⁸⁹

Ezen túl ill. e mellett már a kezdetektől adófizetési kötelezettség terhelte a meghódított területek lakosságát is,¹⁹⁰ ami a római államot felségjoga alapján illette meg és azt a meghódított állammal kötött szerződésben rögzítették, ideértve a fizetés határidejét is. Lehetőség volt azonban a fizetési késedelem kimentésére is, feltehetően természeti katasztrófa vagy rossz termés esetén.¹⁹¹ Ennek az adónak két fajtája volt ismert: a *vectigalia* a természetben meghatározott adót jelentette, ami általában gabona volt, mértéke pedig a termés meghatározott része, általában annak egy tizede volt. Ennek tehát az aránya volt rögzítve, de évi mennyisége bizonytalan volt. A *stipendium* ezzel szemben a pénzben meghatározott és előre rögzített mennyiségű adó szakkifejezése volt,¹⁹² aminek mennyisége volt meghatározva és az aránya volt bizonytalan. Különbség volt még a kettő között, hogy a *stipendiumot* az állam általában közvetlenül, saját apparátusával szedte be,¹⁹³ mivel az nem igényel bonyolult nyilvántartásokat, míg a *vectigaliat* közvetetten, vállalkozók útján.¹⁹⁴ Az erre kötött vállalkozási szerződés eredete feltételezhetőleg az állami földek hasznosítására korábban kialakított és bevált – a lentiekben ismertetett – rendszer volt. Ez sok előnnyel járt: az állam előre meghatározott és biztosan beérkező jövedelmekkel számolhatott, amihez nem kellett nagy apparátust fenntartania, ill. az árverés útján történő szerződéskötéssel elméletileg a legkedvezőbb feltételeket tudta kiharcolni.¹⁹⁵ Ezt a szerződést a források általában *vectigaliának* nevezik, ami megegyezik az ahhoz mintát adó termőföld haszonbérlet kifejezésével. Ezeket a vállalkozási szerződéseket szintén a cenzorok kötötték meg és szintén öt éves időszakokra.

¹⁸⁹ AUBERT, Jean-Jaques: *Business Managers in Ancient Rome*, E.J. Brill, Leiden, 1994 (továbbiakban AUBERT) 330.o.

¹⁹⁰ Csak kivételesen – a megadási kedvet fokozandó – találunk arra példát, amikor a magát önként megadó várost nem kötelezték adófizetésre. (pl. Liv. 44.7.)

¹⁹¹ Liv. 42.6.

¹⁹² Cic. in Verr. 2.3.6.(12)

¹⁹³ RICHARDSON, J.S.: *The Spanish Mines and the Development of Provincial Taxation in the Second Century B.C.*, JRS 66 (1979) 139-152.o. (RICHARDSON) 147-148.o.

¹⁹⁴ Cic. Quint. fr. 1.1.34., RICHARDSON 148.o.

¹⁹⁵ ÜRÖGDI A publicanusok 101.o.

További állami bevételt képezett egyes különadókból és illetékekből származó bevételek, mint például a kikötői vámok (*portoria*)¹⁹⁶ vagy egyes termékek, így például a só vagy a cinóber eladásra bevezetett illeték. Ezeket az állam szintén felségjoga alapján szedte be az adott kikötőt üzemeltető vagy a termékek árusításával foglalkozó vállalkozóktól, amit szerződésben rögzítettek.¹⁹⁷ Ezek során a cenzorok hatósági árat is megállapíthattak, mint Kr.e. 204-ben, amikor a vállalkozási szerződésekben azt is előírták, hogy az árusítás helyétől függően mennyi lehet a só ára.¹⁹⁸ Az állam itt nyilvánvaló erőfölényben volt, hiszen a só árusítása biztos és állandó jövedelem volt, ezért saját érdeke szerint szabhatta meg a szerződési feltételeket.

A díjak beszedésének jogalapját az állami ingatlanok használata után az képezte, hogy a meghódított területek mindig állami tulajdonba kerültek és bár annak egy kisebb részét általában meghagyták a meghódítottak használatában,¹⁹⁹ a nagyobb részét azonban hasznosításra kiosztották a római polgároknak. Ezeket a területeket a cenzorok utalták ki öt évenként, öt évre megkötött *haszonbérleti szerződéssel*, amit megfelelő művelés esetén meghosszabbítottak, nem vagy nem megfelelő művelés esetén viszont más pályázónak utalták ki, így a területek művelését is ellenőrizték. A szántóföldek (*agri vectigales*) művelési jogát egy-egy családfő kapta, míg a közlegelőket (*agri compascui*) egy nagyobb, ma már nem rekonstruálható egységekben osztották ki. Mindkét esetben az ingatlan használatáért a használó ellenértéket volt köteles megfizetni: az első esetben a termés egy része (gabonánál: 10% a *decuma*, míg szőlőnél, gyümölcsnél: 5%), legelők esetén pedig az állatállomány szaporulatának egy meghatározott részét, ami az állandó állami bevételek egyik legfontosabb forrását képezte és ez adott mintát később a provinciák hasznosítására is.

8. A római állam kiadásai I. Normál kiadások. (hadsereg, államszervezet fenntartása)

Normál kiadások alatt azokat a kiadásokat értjük, amelyek az állam működésével kapcsolatban szabályos időközönként, általában minden évben felmerültek. Ide tartoztak elsősorban a hadjáratok finanszírozásának ill. az állami szervek működési költségei.

Mivel Róma a köztársaság idején szinte minden évben háborúzott, ezért a hadsereg fenntartása rendkívül fontos volt. Rómában ugyanakkor egészen Marius hadseregreformjáig (Kr.e. 107) nem volt állandó, zsoldért harcoló, hivatásos hadsereg. A hadsereget egy-egy hadjáratra a meghatározott vagyonnal rendelkező fegyverforgató férfi polgárok közül

¹⁹⁶ Liv. 32.7., 40.52.

¹⁹⁷ Liv. 29.37.4., Plin. nat. hist. 33.40. 118.

¹⁹⁸ Liv. 29.37.3.

¹⁹⁹ Liv. 2.41.

sorozással állították fel. A polgárok közjogi kötelezettségükként látták el a katonai szolgálatot. Fő szabály szerint minden férfi polgár 17. és 46. életéve (*iuniores*) között volt hadköteles, a 46. életév felett (*seniores*)²⁰⁰ pedig csak kivételesen, védelmi háborúhoz voltak sorozhatók²⁰¹ és ez alatt 10 évig kellett szolgálniuk, ami azonban nem jelentett egy egyfolytában letöltendő szolgálatot, hanem egy-egy hadjáratra a konzul vagy a diktátor sorozta be a cenzori listák alapján a megfelelő számú személyt. Ennek során valószínűleg figyelembe vették, hogy ki vett részt az előző hadjárat(ok)ban, így elsősorban azok közül választottak, akik az előző években kimaradtak és ezzel biztosították, hogy a hadkötelezettség is arányosan terhelje a teljes lakosságot. A kezdeti időkben a hadjáratok csak tavasztól (*marcius idusa*) hat hónapon át tartottak és a katonák maguk gondoskodtak a szükséges fegyverzetről (ezt vagyonhoz igazítottan a Servius Tullius nevéhez fűződő szabályozás rögzítette és emiatt a legszegényebbeket */proletarii/* fel is mentette a katonai szolgálat alól) és feltehetőleg az éleletről is, legalábbis a hadjárat első napjaira. Ez után az élelmezést a hadvezér biztosította vagy állami készletből vagy a hadjárat során zsákmányolt élelemből.²⁰² Ezért a köztársaság kezdeti idején az ezzel kapcsolatos állami kiadások csekélyek voltak. Ez a helyzet azonban alapvetően megváltozott a Veii elleni háborúban, amikor elkezdődött az egész évre kiterjedő hadviselés,²⁰³ és ennek ellentételezésére bevezetésre került a zsoldfizetés Kr.e. 406-ban.²⁰⁴ A zsoldhoz és az ellátáshoz szükségesnek ítélt pénzt a hadjárat elején a hadvezér (konzul, diktátor) vette ki az államkincstárból, amit ő saját jogán a szenátus engedélye nélkül is megtehetett és az átkerült a hadipénztárba,²⁰⁵ amit a hadjárat során a hadvezér pénzügyi segítője, a *hadi-quaestor*²⁰⁶ kezelte. Ide került a sikeres hadjárat után a hadizsákmány is, annak további sorsáról szintén a hadvezér döntött, azt részben vagy egészben szétosztotta a hadjáratban részt vevő katonák között, ill. azt részben vagy egészben ill. vagy természetes állapotában (nemesfém, később pénz, ékszer, fegyver) vagy annak eladása után az annak helyébe lépő pénz formájában, az államkincstárban helyezte el. A szétosztás²⁰⁷ és a kincstárnak történő átadás²⁰⁸ természetesen nem zárták ki egymást, az a

²⁰⁰ Cic. rep. 2.22.(39), Gell. 10.28.1.

²⁰¹ Liv. 1.43.2. „Az időseknek az a feladata, hogy készen álljanak a város védelmére, a fiataloké, hogy külháborút viseljenek.” „*seniores ad urbis custodiam ut praesto essent, iuvenes ut foris bella gererent.*”

²⁰² Tudjuk, például hogy a kezdeti időkben a fegyverszünetek gyakori feltétele volt, hogy az azt kérő ellenségnek a fegyverszünet idejére vállalnia kellett a római hadsereg gabonával való ellátását. Ld. Liv. 8.2.4., 10.5.12.

²⁰³ Ennek oka, hogy a jól megerősített várost nem lehetett bevenni úgy, ha ősztől tavaszig hagyták, hogy feltölthessék a készleteket, ezért az ostromot a teljes évre ki kellett terjeszteni.

²⁰⁴ Liv. 4.59.11.

²⁰⁵ Liv. 23.15., Cic. in Verr. 2.1.13.(36)

²⁰⁶ Liv. 4.43. (Kr.e. 421)

²⁰⁷ Liv. 2.60.3., 3.29.1-2., 5.16.7., 6.2.12., 7.16.3., 7.24.9., 7.37.1., 8.29.14., 9.31.5., 9.42.5., 10.17.9., 10.19.22., 10.20.16., 10.45.14., 24.39.7., 27.1.2., 30.7.2., 31.27.4., 40.16.9., 41.11.8., 42.56.10.

gyakorlatban sokszor vegyesen is előfordult.²⁰⁹ Ez teljesen a hadvezér szabad döntése volt, de ennek meghozatalakor mindig figyelembe kellett vennie, hogy az állam folyamatos működésének biztosításához az államkincstárt feltöltött állapotban hagyja utódja számára. Ezért ismerünk olyan eseteket, amikor a hadvezér szerint katonái bátorságuk miatt ugyan megérdemelték volna juttatást a hadizsákmányból, de az államkincstár állapota azt nem tette lehetővé.²¹⁰ Láthatjuk tehát, hogy a hódító hadjáratok lényegében önfenntartóak voltak az előző bevételéből finanszírozták a következő induló költségeit. Természetesen a cél az volt, hogy a kincstárba minél több érték kerüljön, ez tette lehetővé ugyanis a többi rendszeres ill. rendkívüli kiadás finanszírozását is. Ezzel (is) magyarázható a köztársaság idejének folytonos hódításra irányuló külpolitikája.

A másik rendszeres kiadási tétel, az államszervezet fenntartása volt, azaz az állami szervek folyamatos működéséhez szükséges anyagi alapok biztosítása. Kezdetben itt sem találunk túl sok kifizetni valót, mivel a köztársaság nagyon csekély hivatali apparátust tartott fenn, a magisztrátusok pedig ingyenesen, közjogi kötelezettségük alapján látták el feladatukat. A köztársaságot kezdetben mindössze két konzul irányította, majd Kr.e. 443-ban bevezetésre került a két cenzor, Kr.e. 367-ben egy (*praetor urbanus*), majd Kr.e. 242-ben a második praetor (*praetor peregrinus*). Ezen túl működött kezdetben még két quaestor is és előbb egy (*aedilis plebis*) majd szintén két aedilis (*aedilis plebis* és *aedilis curulis*). Láthatjuk, hogy ez nem volt egy magas létszám és bár a köztársaság kifejedésével ez fokozatosan bővült, ami jól látszik például a praetorok számának fokozatos bővülésével kettőről hatra,²¹¹ de ez a szám még a virágkorban sem lépte át összességben a kb. 50 főt és mivel az ingyenesség elve továbbra sem változott, ezért ezek kiadást sem jelentettek.

Kialakult és idővel egyre bővült viszont egy ún. *hivatali stáb*, ami egy-egy adott magisztrátus munkáját segítette. Ezek egy része állami rabszolgákból (*servi publici*) állt,²¹² másik része viszont szabad státuszú személy volt, de mindkét csoportba tartozók munkájukért ellenértéket, „fizetést” kaptak.²¹³ Bár jogviszonyuk kezdetben csak egy-egy magisztrátus

²⁰⁸ Liv. 2.42.2., 3.31.4., 4.53.10., 6.4.2., 10.46.5., 26.40.13., 31.49.2., 32.7.4., 33.27.4., 34.10.7., 36.21.10-11., 36.39.1-2., 37.46.2-6., 37.57.12., 37.58.4., 39.5.8., 39.42.3-4., 40.16.11., 41.28.6., 45.43.4-10.

²⁰⁹ Liv. 4.34.4., 5.20.5-6., 7.27.8., 9.37.10., 10.31.4., 23.37.13., 24.16.5., 27.19.2., 30.45.3., 31.20.7., 33.11.2., 33.23.4-9., 33.37.11-12., 34.46.2-3., 34.52.4-12., 36.30.1., 37.5.3., 37.59.3-6., 38.23.10., 39.7.1-3., 40.34.8., 40.43.6-7., 41.7.1-2., 41.13.6-7., 45.34.6., 45.40.4-5.

²¹⁰ Liv. 3.31.4.

²¹¹ *Sicilia* és *Sardinia* élére Kr.e. 227-től két újabb (vö. Liv. per. 20.), a két hispán provincia (*Hispania citerior* és *Hispania ulterior*) élére pedig Kr.e. 197-től nevezték ki két további praetort. (vö. Liv. 32.27.6.)

²¹² Gell. 13.13.4., DIÓSDI György: A servus publicus, Antik Tanulmányok (Studia antiqua) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959, 1-17.o. (DIÓSDI) 11.o. „Általában jellemző a helyzetükre, hogy nem fizikai, hanem hivatalsegéd-szerű, illetve alacsonyabb rendű hivatalnoki munkát végeztek...”

²¹³ DIÓSDI 11.o. „A servi publici fizetést: *annua*-t kaptak.”, ZLINSZKY János: Gemeineigentum am Beispiel der *servi publici* (in: Sklaverei und Freilassung im römischen Recht, Symposium für Hans Josef Wieling zum 70.

hivatali idejére korlátozódott, később szakmai ismereteik miatt állandósultak és már nem követték a hivatalnokok évenkénti változását,²¹⁴ tehát egy határozatlan idejű, adott esetben életük végéig tartó munkalehetőséget biztosított számukra.

A segédszemélyzet közül a legősibb csoportot a magisztrátusok és egyéb az államot megjelenítő személyek²¹⁵ közvetlen kíséretét (személyes védelmét)²¹⁶ biztosító a *lictorok*²¹⁷ képezték.²¹⁸ A magisztrátust megillető *lictorok* száma,²¹⁹ egyben az ő hivatali rangját is kifejezte,²²⁰ tehát a *lictorok* számának mindig az előírt szinten kellett lennie, az sohasem lehetett az előírtnál kevesebb. Ezért a katonai gyakorlat mintájára, ahol a létszám teljes kitöltése miatt mindig soroztak fegyverrel el nem látott helyetteseket is (un. *accensi velati*),²²¹ itt is kialakult az *accensi* kategóriája.²²² Ők ténylegesen nem láttak el feladatot, de rendelkezésre álltak, ezért szintén valamilyen díjazásban részesültek.

A segédszemélyzet az állami ügyek differenciálódásával egyre több állami feladatnál jelent meg és az érett köztársaság idejére ezek már egyfajta rendszert is képeztek, sőt közöttük bizonyos hierarchia is kialakult.²²³ Ezeken belül az írásbeliség fontossága miatt az írnokok (*scribae*)²²⁴ alkották a legfontosabb és legnépesebb csoportot. Ők nem egyszerűen csak írástudó emberek voltak, tehát feladatuk nem csak a hivatalos ügyben keletkezett iratok írásba foglalása volt, hanem titkári feladatot láttak el és ezzel az évente változó magisztrátusok mellett folyamatoságot is vittek a munkába.²²⁵ A segédszemélyzet közé tartozott még a kikiáltó (*praeco*),²²⁶ ill. a törvényszolga (*viator*),²²⁷ esetenként pedig sor került tolmács

Gebursttag, Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg, 2006, 317-326.o., továbbiakban: ZLINSZKY Servi publici) 322.o. „Es gebührte ihnen ein *salarium*.” Ez azonban szigorú jogi értelemben természetesen nem munkabér, hanem egyfajta „költségtérítés” volt, ebből azonban gyűjthettek annyi vagyont hogy néhány évtizedes szolgálat után szabadságukat meg tudták váltani.

²¹⁴ BIEGEL 109.o.

²¹⁵ Pl. a *flamen Dialis* és a Vesta-papnőket is megillette. Vö. NÓTÁRI Festuca 148.o.

²¹⁶ Gell. 13.13.4.

²¹⁷ Liv. 1.8.3., 2.55.3., 22.11.5., 28.27.15.

²¹⁸ Kezdetben rabszolgák is betölthették, de Kr.e. 38-ban ezt egy *senatus consultum* megtiltotta. Vö. Dio. 48.43.3.

²¹⁹ Számuk azonban nem volt sok, az hogy feladatukat mégis el tudták látni, bizonyítja, hogy a *magistratus*oknak meg volt a kellő tekintélyük. Csak kevés esetben fordult elő, hogy a *lictorok*at bántalmazták. Pl. Liv. 2.55.3.

²²⁰ NÓTÁRI Festuca 147.o. „az adott méltóság viselője nem kíséretének pompája és ékessége által nyer nagyobb hangsúlyt, hanem a vele azonos ruházatot viselő kíséret számának növelésével.”

²²¹ Cic. rep. 2.22.(40)

²²² Liv. 3.33.8., 38.55.5.

²²³ Cic. in Verr. 2.3.66.(154), Cic. Quint.fr. 1.1.4.13. A hierarchiát először Sulla nevéhez fűződő *lex Cornelia de XX quaestoribus* állította fel. (FIRA I. 89-92.) később ez a municipiumokban is attól függött, hogy melyik *magistratus*hoz milyen pozícióban rendelték valakit. Vö. *lex Ursonensis* LXII. (FIRA I. 123-124.o.)

²²⁴ Cic. in Verr. 2.3.66.(154-155), Cic. in Verr. 2.3.80.(187), . Liv. 26.36.11., 30.39.7., 38.51.12.

²²⁵ BEIGEL 109.o.

²²⁶ Az ő elsődleges feladata a magisztrátus mondanivalójának közlése a tömeggel, ill. a tömegek irányítása. Liv. 8.33.2., 40.42.13., 45.29.3., Varro l.l. 5.15., Cic. domo 20.52., Cic. in Verr. 2.2.49.(122)

²²⁷ Liv. 6.15.1., 22.11.5., 30.39.7., 38.51.12., Cic. in Verr. 2.3.66.(154).

(*interpreter*)²²⁸ alkalmazására is. A cenzorok munkáját segítették az un. *iuratores*, akik ténylegesen végezték a vagyonbecslést.

Az ezen csoportokba tartozók tevékenységüket tehát valamilyen díjazás ellenében végezték,²²⁹ de a szerződés jogi jellegéről semmi közelebbit nem tudunk meg forrásainkból. Két megoldás képzelhető el: vagy az államtól közvetlenül kapták meg fizetésüket, ez esetben szerződésük a közjog területére tartozott, vagy minden magisztrátus kapott hivatalba lépésekor egy un. keretösszeget és ebből magánjogi szerződésekkel oldotta meg ezek alkalmazását. Az első megoldást támasztja alá az, hogy ezek neveit az *aerariumban* listákon tartották nyilván, amire nem lett volna szükség, ha nem közvetlenül onnan történt volna a kifizetés. További bizonyíték, hogy ezek fizetését jogszabály rögzítette, amire megint csak a közvetlen állami kifizetés esetén van értelme. Az utóbbi a megoldást támasztja viszont alá a későbbi a provinciái gyakorlat és tudjuk azt, hogy ezeket a megoldásokat általában a Róma városában kialakult megoldásokból mintázták. Egy-egy provincia kialakítása során annak élére egy-egy volt konzul, mint *proconsul* vagy egy-egy volt praetor, mint *propraetor* került. Hivatalához az államkincstárból rendelkezésére bocsátottak egy általány összeget (*vasarium*), amiből ő oldotta meg hivatali személyzete alkalmazását, feltehetőleg saját kockázatára, vagyis a maradékkal nem kellett elszámolnia, ha viszont az kevésnek bizonyult, akkor saját vagyonából kellett neki azt kiegészítenie. Ez az ellátmány azonban általában olyan bőséges volt, hogy ez utóbbi nem volt reális veszély.²³⁰

Láthatjuk tehát, hogy az államszervezet fenntartása rendszeres kiadásokat igényelt, ezek azonban egyrésztől nem voltak számottevőek a bürokrácia alacsony szintje miatt, másrésztől ezek nagyságrendje előre látható és így tervezhető volt. Az ezen felüli állami kiadások nem voltak rendszeresek, azokat főszabály szerint csak akkor terveztek be, ha arra a hivatalba lépéskor elegendő pénz állt a kincstárban rendelkezésre.

9. A római állam kiadásai II. Rendkívüli kiadások (állami építkezések, vásárlások)

Állami építkezések:

A vállalkozási szerződés (locatio conductio operis) egy meghatározott mű előállítására volt pénzfizetés (díj) ellenében. Ez a szerződés rugalmassága miatt kiválóan alkalmas volt a

²²⁸ Liv. 10.4.9., 27.43.5., 30.30.1., 30.33.12.

²²⁹ Ez azonban látszólag csekély volt. Vö. Cic. in Verr. 3.78.(182.), *lex Ursonensis* LXII. 36-37. (FIRA I. 124.o.)

²³⁰ Cic. ad fam. 5.20.9.

legváltozatosabb állami feladatok ellátására,²³¹ ha olyan feladat várt megoldásra, amire nem állt rendelkezésre közvetlen állami eszköz, akkor a magánfeleket ezzel rögtön be lehetett vonni és ilyenkor a vállalkozó önként és ellenérték fejében vállalta el az adott feladat elvégzését. Ezek közül az egyik legfontosabbként az állami építkezések emelhetők ki. Az etruszk királyok által megkezdett nagy állami építkezésekkel (mocsarak lecsapolása, városfal építtetése, a capitoliumi Iuppiter-templom építtetése) magyarázzuk a plebs kialakulását is, mivel a király szabad idegeneket csábított Rómába a folyamatos munkalehetőséggel, amit a hadizsákmányból finanszírozott, mivel ezeket a személyeket nem kötelezhette polgári kötelezettségként munkavégzésre, hanem ők önként és ellenérték fejében vállalták azt el.²³² Később ezek a személyek megtelepedtek itt és előbb Servius Tullius király bevonta őket a római hadszervezetbe, majd később fokozatosan kiharcolták egyenjogúságukat a patriciusokkal, azaz a Rómát alapítók leszármazottaival. Mivel azonban a plebeusok nem rendelkeztek földdel, ezért megélhetésük továbbra is az állami építkezésekhez kapcsolódott, így a folyamatos állami építkezések továbbra is rendkívül fontos szerepet töltek be a megélhetésük szempontjából. A források valóságos építési-boomról tanúskodnak például a második pun háború utáni időből, ahol csak Kr.e. 200 és 133 közötti szűk 70 évben 21 új templom építésére találunk utalást.²³³

Az építkezések részben a vallási (szakrális), részben világi célokat szolgálták. A *szakrális építkezések* (templom építése, szobor készíttetése) leggyakrabban a fogadalom (*votum*) teljesítése céljából elrendelt építkezések jelentették,²³⁴ míg a *világi építkezések* a legkülönbözőbb közcélú építmények (pl. út, vízvezeték, városfal, oszlopfolyosó */porticus/*, vásárcsarnok) képezték. Az építkezések megrendelése elsősorban a cenzorok feladata volt,²³⁵ bár időnként más magisztrátusokra is találunk példát.²³⁶ A cenzorok hivatalba lépésekor a szenátus meghatározott részükre egy keretösszeget, amelyet céljaikra elkölthettek. Ugyan csak két forráshelyünk nevez meg nagyságrendet, ezek azonban jelentősnek bizonyulnak:

²³¹ Ennek első ismert esete a királykorban a capitoliumi templom Jupiter szobrának elkészítése volt (Plin. nat. hist. 35.157.). Később Polübiosz szerint felsorolhatatlanul sok feladat tartozott ide. (Polyb. 6.17.) Néhány példa a forrásokból: külföldi követek elszállásolása, ellátása, szállítása: Liv. 42.19., 43.8., Cicero házának újjáépíttetése: Cic. Att. 4.1., Cic. in Piso. 22.52., Cic. harusp. resp. 7.15-16., Cic. domo 19.51., szobor készíttetése: Cic. Philipp. 14.14.38., szobor eltávolítása: Cic. in Verr. 2.4.34.(76-77), köztemetés: Cic. Philipp. 9.7.16., útépités: Cic. pro Font. 8.17., folyók tisztítása: Gell. 11.17.2., a *comitia* összehívását jelző kürtszó: Varro l.l. 6.92., Varro l.l. 5.91., a capitoliumi ludak etetése: Plin. nat. hist. 10.26. (51.)

²³² Plin. nat. hist. 35.157.

²³³ KOLB, Frank: Rom, Die Geschichte der Stadt in der Antike, Verlag C.H. Beck, München, 2002, (KOLB Rom) 201.o.

²³⁴ Liv. 10.46.

²³⁵ Liv. 4.22., 9.43., 29.37., 38.28., 39.44., 41.27., 41.27., Liv. per. 47., Cic. pro Font. 8.17. Cic. pro Cael. 14.34.

Kr.e. 179-ben például az egész év adóbevételét,²³⁷ Kr.e. 169-ben pedig a bevétel felét²³⁸ kapták meg. Mindkét eset az összeg nagyságának megemlézése miatt kivételesnek tekinthető, máskor viszont az került feljegyzésre, hogy pénzhiány miatt nem tudtak építkezést megrendelni, ilyenkor azonban a halasztott fizetési feltétel segíthetett.²³⁹ Ezen összegeket az államkincstár aktuális állapota ill. a várható külpolitikai események (pl. háborúk) kiadásai határozták meg. Az építkezések közül a legfontosabb az új épületek, utak, vízvezetékek építése. Például az első kövezett út, a *Via Appia* és az első vízvezeték az *Aqua Appia*²⁴⁰ építtetése egyaránt Appius Claudius cenzor nevéhez kötődik Kr.e. 312-ből. A cenzori építkezések száma Kr.e. 204.-167. évek között bővült ki jelentősen: a cenzori jelentésekben említett építkezések száma kettőről (Kr.e. 184) 20 fölé (Kr.e. 174) emelkedett és a súlypont a felújításokról az új építkezésekre tevődött át, sőt már régi épületek elbontására is sor került az új épületek helyigénye miatt. Az építésen túl a helyreállítás, felújítás, javítás később is időnként visszatérő feladat volt,²⁴¹ amit nemcsak az időmúlás,²⁴² de a tűzvészek²⁴³ is szükségessé tettek.

Állami vásárlások:

Az állam nemcsak eladóként, de vevőként is köthetett adásvételi szerződést magánfelekkel. Ezek közül a legfontosabb a polgárok élelmiszerellátását (*annona*, *frumentum*) biztosító állami gabonavásárlás volt.²⁴⁴ A gabonaellátásáért az *aedilisek* voltak felelősek (*cura annona*),²⁴⁵ ők kezelték az adóként, hadizsákmányként beérkező gabonamennyiséget, de amikor ez nem bizonyult elégségesnek, akkor vásárlással pótolták a hiányt.²⁴⁶ Erre főleg természeti katasztrófák vagy háborús előkészületek miatt került sor.²⁴⁷ Bár a római állam katonai erejénél fogva általában megtehetette volna, hogy az alávettettektől erőszakkal és ellenérték nélkül beszedje a szükséges mennyiséget, ez azonban hosszú távon

²³⁶ Kr.e. 170-ben Lucretius *praetor* építtetett egy vízvezetékét, amelyért 130000 *as*-t fizetett ki vállalkezési szerződés keretében a hadizsákmányból. (Liv. 43.4.), aedilis által megrendelt építkezések pl: Liv. 10.23., 10.47., 35.10., 35.41.

²³⁷ Egyévi adóbevétel: Liv. 40.46.16. Ennek a pontos összegét nem ismerjük, KOLB azt – T. FRANK kutatásai alapján – ötmillió dénárba teszi. Vö. KOLB Rom 200.o.

²³⁸ Liv. 44.16.

²³⁹ Liv. 24.18., 24.18.

²⁴⁰ Liv. 9.29., Front. 5., Cic. pro Cael. 14.34., Cic. pro Milo. 7.17.

²⁴¹ Liv. 6.32., 7.20., 27.11., 29.37., 34.44., 42.3.

²⁴² Liv. 4.20.

²⁴³ Liv. 26.27., 27.11., 29.37., 34.44.

²⁴⁴ Vö. Cic. in Verr. 2.3.5.(11)

²⁴⁵ SIRKS 11-12. o.

²⁴⁶ Liv. 2.9., 4.52.

több kárt okozott volna, ezért inkább a vásárlás mellett döntöttek. Hasonló okból utasították általában vissza a szövetségesek önként tett ingyenes felajánlásait is, mivel nem akarták lekötelezni feléjük a római államot.²⁴⁸

Az állami vásárlások másik területe a rabszolgák vétele volt. Erre is csak kivételes helyzetben került sor, mivel az állam a hadizsákmányból hozzájuthatott a szükséges számú rabszolgához, az állami feladatok egyébként is csak kevés rabszolgát igényeltek.²⁴⁹ A forrásokban az állami rabszolga vásárlás mindig kapcsolódik azok felszabadításához. Erre a legérdekesebb példa, amikor a második pun háború nagy katonai veszteségei miatt Kr.e. 216-ban nyolcezer rabszolgát vett meg az állam és sorozott be katonának a szabadság ígéretével,²⁵⁰ amit később meg is adott nekik.²⁵¹ Ez a vásárlás is egyébként halasztott fizetéssel történt, mivel ebben az időben éppen a hadikiadások miatt üres volt az államkincstár.²⁵² A felszabadítás érdekében alkalmazták ezt a megoldást az állam érdekében valamilyen jelentős cselekedetet végrehajtó rabszolgák ügyében is, mint például annak a tizenhárom rabszolgának ügyében, akik a Kr.e. 210-es tűzvész során Vesta szentélyét mentették meg.²⁵³ De ezt alkalmazták az összeesküvéseket feljelentő rabszolgák jutalmazására is a pénzjutalom mellett.²⁵⁴ Érdekes azonban hogy ilyenkor a rabszolgák jutalmába beszámították azok megvásárlásának költségeit, mivel ők ekkor kevesebb pénzt kaptak amint a harmadik feljelentő, aki egy szabad polgár volt!

Ezek az adásvételek egyébként a kisajátítást pótolták, ami modern terminológia szerint *a tulajdonjog elvonása állami döntés alapján, közcélból, azonnali teljes és feltétlen kártalanítás mellett*. Bár a rómaiak a jogintézmény lényegét felismerték, de definíciót nem dolgoztak ki arra, mivel a tulajdonjog kényszerrel történő elvonásától idegenkedtek és azt inkább elkerülték. Ezzel magyarázható, hogy a *kisajátítás (publicatio)* vagy a kényszer adásvétel (*emere ab invito*) kifejezések gyakorlatilag nem jelenik meg a forrásokban, bár azért találunk arra utaló nyomokat.²⁵⁵ Ebben a körbe sorolhatók azon esetek, amikor az állam

²⁴⁷ Liv. 25.20., 36.3., 42.27., 44.16.

²⁴⁸ Liv. 45.13.

²⁴⁹ DIÓSDI A servus publicus 5.o., KUNKEL Staatsordnung 131-135.o.

²⁵⁰ Liv. 22.57.

²⁵¹ Liv. 24.16.

²⁵² Liv. 34.6.

²⁵³ Liv. 26.27.4. „Vesta szentélyét is csak alig tudták megmenteni, főképpen tizenhárom rabszolga segítségével, akiket az állam megvásárolt és felszabadított.“ „*Aedis Vestae vix defensa est tredicim maxime servorum opera, qui in publicum redempti ac manu missi sunt.*”

²⁵⁴ Liv. 32.26.14. „25.000 as-t és a felszabadulást nyerték jutalmul a senatustól, s értéküket a tulajdonosuknak az államkincstárból térítették meg.“ „*servis vicena quina milia aeris et libertatem; pretium eorum ex aerario solutum est dominis.*”

²⁵⁵ Liv. 40.51.7. „Ezen kívül a pénzből, amit nem osztottak szét, együtt építettek egy vízvezetékét és hozzá boltíveket. A munkát késleltette M. Licinius Crassus, aki nem engedte meg, hogy a vízvezetékét a birtokán

meghatározott ingatlanokat kívánt megvásárolni. Erre általában akkor került sor, amikor a cenzori építkezések során a tervezett középületek helyigénye ezt szükségessé tette (pl. *Basilica Porcia*,²⁵⁶ *Basilica Sempronia*).²⁵⁷ Az állami vásárlás ilyenkor a kisajátítást pótolta és mivel az ingatlanok mindig értékesek voltak és a tervezett építkezés már eleve kijelölte az érintett ingatlanokat, ezért itt jobb eséllyel zárhatjuk ki, hogy a felek tisztán megegyezéssel adásvételt kötöttek volna.

10. A magánfelekkel kötött szerződések pénzühiány esetén: halasztott fizetéssel kötött szerződések (A), az állami vagyon „eladása” (B), kölcsönügyletek állam és magánfelek között (C).

Állami vagyoni szerződés alatt azon szerződéseket értjük, amelyeket a római állam az állami vagyonnal kapcsolatos gazdálkodása során polgárokkal, idegenekkel vagy idegen államokkal kötött. Ezek közül a legfontosabbak az adásvétel, a *locatio-conductio* és a kölcsönszerződés, amelyek alapvetően határozták meg az állami vagyonnal való gazdálkodást.

A) Halasztott fizetéssel kötött szerződések:

A római állam általában csak akkor kötött meg olyan szerződést, amiből fizetési kötelezettsége keletkezett, ha annak ellentétele képzésben a szerződéskötéskor már rendelkezésre állt a kincstárban. Kivételesen azonban sor kerültett halasztott ügyletek megkötésére is, ilyenkor az állammal szerződő magánfél meghitelezte az őt megillető ellentételt. Ezt a rómaiak általában tényleges kölcsönként fogták fel, azonban azokat ténylegesen nem tekinthetjük kölcsönnek, mivel az nem felel meg a kölcsön definíciójának,²⁵⁸ ezért használjuk inkább a halasztott fizetés megjelölés.

átvezessék.” „*Habuere et in promiscuo praeterea pecuniam: ex ea communiter locarunt aquam adducendam forniseque faciendos. Impedimento operi fuit M. Licinius Crassus, qui per fundum suum duci non est passus.*”. A másik példa Petilius írnok telkén földmunkavégzés közben Kr.e. 181-ben egy közládában talált vallási tárgyú iratok este, amit a praetorelkerlt elolvasásra majd azok elégetését rendelte el, mivel tartalmukat károsnak ítélte meg, viszont a tulajdonosnak a szenátus ellenértéket ajánlott fel tulajdonjog megsértése miatt, amit ő azonban nem fogadott el. (Liv. 40.29., Tacit. ann. 4.35.)

²⁵⁶ Liv. 39.44.

²⁵⁷ Liv. 44.16.

²⁵⁸ A kölcsön egy helyettesíthető dolog tulajdonba adása azzal, hogy lejáratkor az adós ugyanabból a dologfajtaból, ugyanannyit köteles visszaadni. Halasztott adásvételeknél azonban az állam eleve nem kapott semmiből semmit, így a későbbi fizetés nem is jelenthetett semmilyen visszaadást.

Adásvétel: Az *adásvétel (emptio-venditio)* legáltalánosabb megfogalmazásban *áru megszerzése pénzért*.²⁵⁹ Bár a klasszikus magánjogban a szerződés megkötésének nem volt feltétele sem az áru azonnali átadása, sem a vételár azonnali kifizetése, sőt még az sem, hogy a későbbi átadás és kifizetés egyidejűleg történjen meg, azonban a közjogban az állam tipikusan csak akkor kötött meg vevőként adásvételi szerződést, ha a kincstárból a vételárat rögtön ki is tudta fizetni. Ez alól azonban vészhelyzetben mégis tehettek kivételt. Erre példa, amikor a második pun háború nagy katonai veszteségei miatt Kr.e. 216-ban az állam nyolcezer rabszolgát vásárolt meg és sorozott be katonának a szabadság ígéréssel,²⁶⁰ amit később meg is adott nekik.²⁶¹ Mivel azonban ekkor a kincstár üres volt,²⁶² ezt a szerződést csak halasztott fizetéssel tudták megkötni, ehhez azonban szükséges volt a másik szerződő fél, a rabszolgák tulajdonosainak a beleegyezése. Bár sem a teljes összeget, sem az egyes rabszolgák vételárát nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy a teljes összeg nagyobb volt, mint amennyiért a *cannae*-i csatában hadifogságba esett római polgárokat kiválthatták volna.²⁶³ A kiváltást pedig épp azért tagadta meg a szenátus, mert nem akarta Hannibált pénzzel segíteni, ill. maga a római állam is pénzsűkében volt.

Locatio conductio: A klasszikus kor magánjogában a *locatio-conductio* nevű szerződést a rómaiak ugyan egységként fogták fel, de az a mai fogalmaink szerint három szerződést foglalt magába: a dologbérletet (*locatio-conductio rei*), a munkabérletet (*locatio-conductio operarum*) és a vállalkozási szerződést (*locatio-conductio operis*). A rómaiak tehát kezdetben minden olyan szerződést ide soroltak, ahol az egyik oldalon pénz átadása történt, amivel szemben azonban nem áru átadása, hanem valamilyen más szolgáltatás (pl. használati jog átengedése, munka nyújtása, mű létrehozása) került teljesítésre. Ezek közül a vállalkozási szerződéseket kötött meg a római állam a válságos időkben szintén a halasztott fizetési feltételekkel.

Ezek közül elsőként a *hadiszállításokat* emelhetjük ki. Bár a római köztársaság történelme lényegében hódító háborúk folyamatos történelme volt,²⁶⁴ azonban ennek ellenére állami fegyvergyártás nem alakult ki Rómában. A kezdeti időkben a katonák maguk gondoskodtak az előírt felszerelésükről,²⁶⁵ de a pun háborúk idején ez már nem volt elegendő.

²⁵⁹ DERNBURG, Heinrich - Dr. SOKOLOWSKI, Paul: System des Römischen Rechts, Verlag von H. M. W. Müller, Berlin, 1912 (DERNBURG-SOKOLOWSKI) 744.o., LÜBTOW Cato 4. o., KASER Privatrecht 455.o., KASER-KNÜTEL 203.o.

²⁶⁰ Liv. 22.57.

²⁶¹ Liv. 24.16.

²⁶² Liv. 34.6.

²⁶³ Liv. 22.57.

²⁶⁴ HARRIS Intro.2.o., HARRIS 9.o.

²⁶⁵ Liv. 4.59., BEIGEL 92.o.

Ekkor megjelent a hadi anyagok előállításának és azoknak a hadszíntérre való eljuttatásának problémája, amit vállalkozási szerződésekkel oldottak meg. Az első erről szóló forrásunk Kr.e. 215-ből származik a hispániai hadszíntérre küldendő utánpótlás ügyében. A helyzetet bonyolította, hogy ekkor a korábbi háborús kiadások következtében az államkincstár már kiürült, ami a további beszerzéseket veszélyeztette.²⁶⁶ Ebben a helyzetben a kérte fel a római állam egyik képviselője (*praetor*) a vállalkozókat, hogy halasztott fizetési feltételekben állapodjanak meg és ennek során az ellenérték megfizetését csak a háború befejezése utáni időre vállalta az állam.²⁶⁷ A szerződésre pályázó vállalkozók e miatt viszont két feltételt is támasztottak az állammal szemben: az első a hadkötelezettség alóli felmentésük, a másik a szállított áruk tekintetében a *vis maior*-ból eredő kockázat (hadi események és tengeri vihar okozta károk) átvállalása.²⁶⁸ Az állam a szorongatott helyzete miatt ezeket elfogadta és a szerződéseket ezekkel a feltételekkel kötötték meg.²⁶⁹ Ebből a forráshelyből megállapíthatjuk, hogy a szerződéskötéskor a szerződés feltételeibe magánfelek is beleszólhattak, ill. azt is, hogy normál esetben az állam a szállítás megtörténtekor fizette ki a vállalkozó díját, tehát csak akkor, ha a szállítmány célba ért.

A második jelentős csoportot a *középitkezések* képezték: A római állam nemcsak hadiszállításra, hanem a középitkezések megvalósítására is kötött vállalkozási szerződést a válságos időkben halasztott fizetési feltételekkel. Kr.e. 214-ben a cenzorok ugyanis kezdetben pont azért nem tudtak a közmunkákkal foglalkozni, mivel a hadi kiadások miatt a kincstár üres volt.²⁷⁰ Ezért úgy tűnt, hogy abban a ciklusban elmaradnak az épületek esedékes karbantartási munkái, ill. egyéb közcélú munkálatok.²⁷¹ Ez azonban nemcsak az állami megrendeléseket veszélyeztette, de az ebből élő vállalkozók bevételeit és így közvetetten az általuk alkalmazott szabad munkások megélhetését is.²⁷² Ezért a vállalkozók azt kérték, hogy azzal a fikcióval élve kössék meg a szerződéseket, mintha az államkincstár tele lenne,²⁷³ de a

²⁶⁶ Liv. 23.48.

²⁶⁷ Liv. 23.48.10. „akik vagyonukat állami haszonbérletből (sic!) szereztek, hogy a hispániai hadseregnek történő szállításoknál adjanak fizetési halasztást az államnak, amelynek vagyonukat köszönhetik, s vállalják a feltételt, hogy mihelyt pénz lesz a kincstárban, az ő követelésüket elégitik ki először.” „*qui redempturis auxissent patrimonia, ut rei publicae ex qua crevissent, tempus commodarent conducerentque ea lege praebenda quae ad exercitum Hispaniensem opus essent, ut, cum pecunia in aerario esset, iis primis solveretur.*”

²⁶⁸ Liv. 23.49.2. „Az egyik, hogy ne kelljen katonáskodniuk, míg ilyen módon szolgálják az államot, a másik, hogy ha már a szállítmányokat behajózták, az állam vállalja a kárt, amit az ellenség vagy a viharok ereje okozhat.” „*unum ut militaria vacarent, dum in eo publico essent, alterum ut quae in naves inposuissent ab hostium tempestatisque vi publico periculo essent.*”

²⁶⁹ Liv. 23.49.

²⁷⁰ Liv. 24.18., 24.18.

²⁷¹ Liv. 24.18.

²⁷² Polyb. 6.17. „az így befolyt összeget ők osztják szét a nép között, ezért szinte minden polgár munkalehetősége és keresete a cenzoroktól függ.”

²⁷³ Liv. 24.18.

díjat senki sem fogja követelni a háború végéig.²⁷⁴ Ez lehetővé tette, hogy az állami építkezések magánpénzből előfinanszírozva továbbra is megvalósuljanak.

B, Állami eladások

Az állami pénzszüke esetében csak elvétve és kivételes jelleggel alkalmazott megoldás volt az állami területek „eladása”, amit a *quaestorok* külön eseti felhatalmazás alapján tehettek meg egy tényleges vagy színleges vételár fejében (*agri quaestoribus*). Bár az antik forrásokban ezek mindig úgy jelennek meg, mint tényleges eladások, valójában ezek nem vezetettek a tulajdonjog átruházáshoz.²⁷⁵ A tulajdonjog ugyanis az államé maradt, amit egy jelképes hasznóbérösszeg kikötésével jeleztek, ami kizárta az elbirtoklásnak még az elvi lehetőségét is.²⁷⁶ Mégis fontos és önálló megoldásnak kell tekintenünk és alapvetően különbözött a cenzorok által öt évente kiosztott területek helyzetétől, mivel itt a magánfél helyzete sokkal erősebb volt: nem kellett az öt évenkénti esetleges változástól tartania, ez a helyzete tartós, sőt örökíthető is volt, az tehát a tulajdonoséhoz közelített, bár jogilag nem volt az. Ilyen „eladás” történt Kr. e. 205-ben, amikor a második pun háború kiadásai az államkincstár tartalékait felemésztették.²⁷⁷ Eladásra azonban nemcsak külterületi földek, de városi telkek, ill. épületek is kerülhettek²⁷⁸ közcélból, például a kereskedelem fejlesztése céljából²⁷⁹ vagy közcélú építkezésekhez az anyagi források biztosítására.²⁸⁰

C, A kölcsönszerződés

A kölcsön (*mutuum*) a magánjogban valamely *helyettesíthető dolog tulajdonba adása azzal a kikötéssel, hogy lejáratkor ugyanabból a dologfajtából ugyanannyit köteles az adós*

²⁷⁴ Liv. 24.18.

²⁷⁵ Gai. 3.145.

²⁷⁶ A municipiumok esetében a jog tiltotta az eladást és a tartós bérletet egyaránt. Vö. *lex Ursonensis* LXXXII. (FIRA I. 129.o.) 32-34.

²⁷⁷ Liv. 28.46.4. „S mivel a háború folytatásához hiányzott a pénz, a quaestorokat megbízták, bocsássák áruba Campaniában a Görög-árokotól a tengerig húzó földcsávot.” „*Et quia pecunia ad bellum deerat, agri Campani regionem a Fossa Graeca ad mare versam vendere quaestores iussi.*”, Liv. 32.7.3. „s a Tifata hegy lábánál áruba bocsátották Capua környékét.” „*sub Tifatis Capuae agrum vendiderunt.*”

²⁷⁸ Liv. 1.35.10. „Ugyanekkor a király a Forum körül helyeket osztogatott magánosoknak, hogy építkezzenek, s oszlopcsarnokokat, üzleteket is építtetett.” „*Ab eodem rege et circa forum privatis aedificanda divisa sunt loca; porticus tabernaeque factae.*”. Későbbi említésük: Liv. 9.40., 26.27., 27.11., Vitruv. 5.1.2.

²⁷⁹ Liv. 40.51.5. „egy halpiacot körben bolthelyiségekkel, amelyeket magánembereknek adott el.” „*et forum piscatorium circumdatis tabernis quas vendidit in privatum.*”

²⁸⁰ Liv. 41.27.10. „állami területeket adtak el, s a befolyt összegből mindkét város foruma köré boltokat építtetek.” „*venditisque ibi publicis locis pecuniam, quae redacta erat, tabernis utriusque foro circumdandis consumpserunt.*”

visszaszolgáltatni. Tehát nemcsak pénzt, hanem bármilyen helyettesíthető dolgot (pl. gabona, tipikusan vetőmag) kölcsönbe lehetett adni,²⁸¹ a gyakorlatban a források szerint mégis a *pénzkölcsön* játszotta a legnagyobb szerepet. Az állam magánfeleknek főszabály szerint nem nyújtott kölcsönt, arra csak kivételesen, valamilyen rendkívüli esemény hatására és valamely közösségi cél elérése érdekében került sor. Az első ilyenre egy állami adósságrendezési eljárás keretében került már Kr.e. 352-ben sor. Ekkor a korábban társadalmi méreteken felgyülemlett adósságok miatt egy ötfős bizottságot alakítottak,²⁸² amelynek tagjai szaktudással rendelkező közbankárok (*mensarios*)²⁸³ voltak, akiket erre a feladatra rendkívüli magisztrátusnak neveztek ki. Feladatuk a felgyülemlett adósságok rendezése volt, úgy hogy az könnyítsen az adósok helyzetén, de a hitelezők is megkapják követelésük legalább egy részét. Ehhez szükség esetén állami segítséget is biztosíthattak, de csak azoknak az adósoknak, akik az állami hitelhez fedezettel rendelkeztek.²⁸⁴ Ez a hitelképesség vizsgálat érthető is az állami hitelezés biztonsága szempontjából,²⁸⁵ de így ebből a lehetőségből kizárásra kerültek azok, akik már teljesen eladósodtak. A bizottság a történetíró szerint sikeresen megoldotta a kérdést, ezt azonban az is megkérdőjelezi, hogy a következő évben kifejezetten azért tartottak vagyonebecslést, mivel az adósságrendezés során sok vagyontárgy cserélt gazdát,²⁸⁶ ami nehezen magyarázható, ha az állam áthidaló kölcsönt nyújtott az adósok többsége részére.

Az állami hitelnújtásra találunk bizonyítékot a második pun háború idejéből is, amikor a *cannae*-i csata (Kr.e. 216) után Hannibal felajánlotta, hogy a fogságába esett római polgárok kiválthatják magukat.²⁸⁷ Ez a lehetőség Rómában komoly vitákra adott okot, mivel sok polgár rokona révén érintett volt, a politikai vezetés viszont nem akarta a készpénzhiánnyal küzdő Hannibal helyzetét ezzel erősíteni. A viták során felmerült az állami pénzen történő kiváltás mellett az is, hogy az állam csak kölcsönt adna azon magánszemélyek részére, akiknek nincs elegendő anyagi lehetőségük fogoly rokonuk kiváltására. A szenátusi vitában végül is

²⁸¹ Cato r.r. 5.3., Varro r.r. 3.17.3., Cic. leg. agr. 2.30. 83.

²⁸² Liv. 7.21.5. „Az adósságok megfizetését állami ügyé tették, s ötös bizottságot választottak, amelyet – minthogy a pénzügyek rendezésével foglalkozott – bankároknak neveztek el.” „*levare adgressi solutionem alieni aeris in publicam curam verterunt quinqueviris creatis quos mensarios ab dispensatione pecuniae appellarunt.*”

²⁸³ Elnevezésük eltér a magánbankárookra használt (*argentarius* ill. *nummularius*) kifejezésektől. Az *argentarius* a nagyobb ügyleteket (pl. az árverésekhez szükséges hitelügyleteket) a *nummularius* pedig a kisebbeket (pl. a pénzermék vizsgálata, pénzváltás) végezte.

²⁸⁴ Liv. 7.21.8. „A kincstár ugyanis azok adósságát, akik hanyagságuk és nem rossz anyagi helyzetük miatt késedelmeskedtek a törlesztéssel – ha előzetesen biztosítékot kapott tőlük –, a Forumon felállított asztaloknál kifizette, vagy pedig úgy egyenlítette ki, hogy vagyonukat előbb csekély díjért felbecsülték.” „*Tarda enim nomina et impeditiora inertia debitorum quam facultatibus aut aerarium mensis cum aere in foro positus dissolvit, ut populo prius caveretur, aut aestimatio aequis rerum pretiis liberavit.*”

²⁸⁵ Liv. 7.21.

²⁸⁶ Liv. 7.22.

mindkét megoldást elvetették, a vita azonban bizonyítja, hogy nem volt elvi akadálya, hogy magánfelek ilyen célra állami kölcsönt igényelhessenek.²⁸⁸

Az állam azonban nemcsak hitelezőként, de adósként is köthetett kölcsönszerződést magánfelekkel, de erre is csak ritkán és csak válsághelyzetben került sor, mivel a római állam csak a tényleges bevételeiből gazdálkodott és került a deficites gazdálkodást.²⁸⁹ Állami szerződéseket főszabály szerint csak akkor kötöttek, ha már akkor készpénzben rendelkezésre állt az ahhoz szükséges anyagi forrás az államkincstárban. Kivételesen halasztott fizetésben is megegyezhettek, ezért állami kölcsön felvételre csak a legritkább esetben volt szükség, azonban a második pun háború megpróbáltatásai miatt ez a megoldás is alkalmazásra került. Az első ilyen példa egy olyan kölcsönügyet, amit egy másik szerződés leplébe bújtattak Kr.e. 214-ben: Ekkor a magánszemélyek azzal segítették az államot, hogy az özvegyek és árvák vagyonát az államkincstárnál helyezték letétbe.²⁹⁰ Ezekből az összegekből, ha a letevők részére a magánjogi szerződésekből fizetési kötelezettség keletkezett, akkor azokért a quaestor fizette ki az ellenértékeket. Abból a törvényszerűségből kiindulva, hogy nem kell egyszerre az összes letett pénzt kifizetni, a magisztrátus ennek nagy részét közben közösségi célokra is fel tudta használni. Ezek tehát formálisan letétként (*depositum irregulare*)²⁹¹ kerültek átadásra, de a valóságban ezek a szerződések nem a letevők érdekében jöttek létre, hanem a letéteményes államkincstár készpénztartalékának növelését célozták, ezért azokat nem is lehet letétnek minősíteni.

A másik példa a római flotta evezősökkel történő felszerelésével kapcsolatos Kr.e. 210-ből. Ekkor ugyanis már kifogyott a besorozható utánpótlásanyag, önkéntesek toborzásához pedig nem volt a kincstárban elegendő pénz. Ezért ehhez előbb rendkívüli hadiadót terveztek kivetni,²⁹² amit azonban végül mégis inkább egy „önkéntes gyűjtéssel” (*voluntaria conlatio*)²⁹³ oldottak meg, az önkéntesség természetesen erősen vitatható. Ez azonban nem változtat azon, hogy a felajánlással kapcsolatban ekkor még visszafizetésről, tehát kölcsönről nem történik említés. Csak Kr.e. 204-ben, amikor az állam már jobb anyagi helyzetben volt,

²⁸⁷ Liv. 22.58.

²⁸⁸ Liv. 22.60.3. „egyesek azt javasolták, hogy állami pénzen kell kiváltani őket, mások viszont, hogy az állam ne áldozzon rájuk, de ne is akadályozza meg, hogy magánosok váltsák ki őket, s ha valakinek pillanatnyilag nincs elég pénze, az kapjon állami kölcsönt, amelyért a nép előtt kezesekkel és vagyonával áll jót.” „*et alii redimendos de publico, alii nullam publice impensam faciendam, nec prohibendos ex privato redimi; si quibus argentum in praesentia deesset, dandam ex aerario pecuniam mutuam praedibusque ac praediis cavendum populo censeret.*”

²⁸⁹ DUNCAN-JONES, Richard: Money and government in the Roman Empire, Cambridge University Press, Cambridge, 1994 (DUNCAN-JONES Money) 3.o., ANDREAU 121.o.

²⁹⁰ Liv. 24.18.

²⁹¹ Pap. D. 16.3.24.

²⁹² Liv. 26.35.

²⁹³ Liv. 26.36.

merült fel a visszafizetés kérdése, amit a szenátus el is rendelt,²⁹⁴ azzal hogy azt három részletben, két évenként (Kr.e. 204-ben, 202-ben és 200-ban) kell majd teljesíteni.²⁹⁵ Az első két részletet ki is fizették, a harmadikat azonban ismét csak késéssel, mert a macedón háború miatt a kincstár helyzete azt ismét nem tette lehetővé. A végső kifizetésre ezért csak a háború után Kr.e. 187-ben került arra sor, ekkor viszont már nemcsak a tőkét, de kamatot is fizetett az állam!²⁹⁶ Tehát egy eredetileg a rendkívüli hadiadó helyett elrendelt önkéntes adakozást később kölcsönné, majd kamatozó kölcsönné minősítettek!

11. Az állami beavatkozás magánfelek hitelügyleteibe, állami adósságrendezési eljárások, kamatszabályok.

A kölcsön (*mutuum*) a magánjogban valamely *helyettesíthető dolog tulajdonba adása azzal a kikötéssel, hogy lejáratkor ugyanabból a dologfajtából ugyanannyit köteles az adós visszaszolgáltatni.* Tehát nemcsak pénzt, hanem bármilyen helyettesíthető dolgot kölcsönbe lehetett adni,²⁹⁷ a gyakorlatban mégis a *pénzkölcsön* játszotta a legnagyobb szerepet. Ennek egyik oka az ókori gazdaságban szinte állandóan jelenlévő készpénzhiány, a másik pedig, hogy Rómában az állam részére fizetendő adókat, illetékeket általában készpénzben kellett teljesíteni.²⁹⁸ Ezért az ókori bankárok egyik fő feladata volt, hogy ún. *áthidaló kölcsönök* nyújtásával a hiányzó készpénzt biztosítsák. Természetesen ezt üzleti alapon tették, vagyis a kölcsön adott összeg után a pénz használatának ellenértékére, azaz kamatra (*usura*) is igényt tartottak. Mivel a kölcsönért folyamodók általában gazdasági kényszerhelyzetben voltak, ezért a kamat mértékének meghatározásakor nem voltak alku pozícióban. A visszaélések elkerülése érdekében ezért az állam már a kezdeti időktől beavatkozott a magánfelek hitelviszonyaiba. Ezzel kapcsolatban az állami beavatkozás több módja is ismert, az egyik és legalapvetőbb a jogszabályalkotás, amely során az állam egyrésztől szabályozta az ún. kamatmaximumot, vagyis a felek által szerződésben kiköthető kamat legmagasabb mértékét azzal, hogy az e felett kikötött kamat érvénytelen volt, annak érvényesítéséhez az állam nem adott jogsegélyt,

²⁹⁴ Liv. 29.16.3. „s úgy döntöttek, hogy ezt a pénzt három részletben kell visszatéríteni, az elsőt fizessék vissza a jelenlegi consulok, a másodikat és a harmadikat pedig azok, akik két, illetve öt év múlva lesznek consulok.” „*decreverunt ut tribus pensionibus ea pecunia solveretur; primam praesentem ii qui tum essent, duas tertii et quinti consules numerarent.*”

²⁹⁵ Liv. 29.16.

²⁹⁶ Liv. 39.7.5. „a diadalmenetben vitt pénzből fizessék vissza a népnek az államkincstárba befizetett hozzájárulását, ha még nem kapta volna vissza. S a városi quaestorok minden ezer as után lelkiismeretes pontossággal kifizették a huszonöt és fél as kamatot.” „*ex pecunia quae in triumpho translata esset, stipendium collatum a populo in publicum quod eius solutum antea non esset solventur. Vicos quinque et semisses in milia aeris quaestores urbani cum fide et cura solverunt.*”

²⁹⁷ Cato r.r. 5.3., Varro r.r. 3.17.3., Cic. leg. agr. 2.30. 83.

²⁹⁸ Liv. 2.23.5. „mivelhogy a legrosszabbkor követelt adóját meg nem fizethette, adósságba verte magát.” „*tributum iniquo suo tempore imperatum, aes alienum fecisse.*”

azt nem lehetett perben érvényesíteni. Ehhez kapcsolódott még a kamatmaximum felett kikötött kamat uzsorának minősítése és ennek büntetése.²⁹⁹ Az uzsorás szerződéseknél tehát egyrészt nem engedte az állam az uzsora követelését és e mellett még büntette is azt, aki uzsorát kötött ki magának.

Az első általunk ismert rendelkezés a XII táblás törvényben (Kr.e. 451-450) található kamatmaximum. Az itt használt „*unicarium fenus*” pontos jelentése azonban máig vitatott az irodalomban, különösen annak mértéke tekintetében, tehát abban, hogy a tőke 1/12-ed része egy évre vagy egy hónapra vonatkozott-e.³⁰⁰ Az azonban nem vitatott, hogy ez egy kamatmaximáló rendelkezés volt³⁰¹ és ezzel együtt megjelent az ezt meghaladó kamat uzsoraként történő büntetése is.³⁰² Az antik forráshelyek azonban jól bizonyítják, hogy ez a rendelkezés hatástalan volt, mivel időnként annak megismétlésére ill. megszigorítására kényszerültek. Ilyen javaslat került elő Kr.e. 357-ben is,³⁰³ ami azonban lényegében megismétli az előző szabályt, tehát az vagy megváltozott időközben, amiről viszont nem maradt fenn említés így azt kizárhatjuk, vagy annak eredménytelensége miatt látszott szükségesnek megismétlése. Majd Kr. e. 347-ban az eredeti mérték módosításra került és a kamatot felére, azaz egy-huszonnegyedre csökkentették,³⁰⁴ amelyhez kapcsolódott az első állami adósságrendezési eljárás is.

Kedvelt beavatkozási módszer volt időnként a felgyűlt adósságok rendezésére a kamatok jogszabállyal történő elengedése is. A felhalmozódott adósságok esetében a kamatok tőkéből történő levonása először M. Manlius ötleteként jelent meg,³⁰⁵ ezt követően pedig konkrét javaslatokban is időről időre felbukkan, például Licinius és Sextius első – bár megghiúsult – rendezési javaslatoként Kr.e. 375-ben, amikor egyben hároméves fizetési határidőt is biztosítottak volna,³⁰⁶ de később Iulius Caesar is próbálkozott ezzel.³⁰⁷ Jogalkotásra került sor a Kr.e. 193. évben is, éppen a szigorú római kamatmaximáló törvényi rendelkezések kijátszása miatt. A szenátus tudomására jutott ugyanis, hogy a kamatmaximumot sokan úgy játszották ki, hogy olyan szövetségesek léptek be formálisan a

²⁹⁹ XII t.t. VIII. 18/b

³⁰⁰ Vitatott még, hogy az 1/12 rész a tőkére vagy annak az 1%-ra vonatkozott-e, ill. hogy az egy év 10 vagy 12 hónapot jelentett-e eredetileg. Liviusnál úgy tűnik, hogy évi 100%-volt a kamat, mivel többször is utal arra - bár ez lehet szándékos túlzás is részéről - hogy a tőkét meghaladták a felgyűlt kamatok, ami a kb. évi 8,5% kamat esetén nehezen képzelhető el. Vö. Liv. 6.14.7.

³⁰¹ XII tab. 8.18/a., Tac. ann. 6.16.

³⁰² XII tab. 8.18/b.

³⁰³ Liv. 7.16.1. „...elfogadott egy javaslatot, hogy a kamat a tőke egytizenketted része legyen.” „...*de uniciarío fénore ... rogatio est perlata,*”

³⁰⁴ Liv. 7.27.3., Tac. ann. 6.16.

³⁰⁵ Liv. 6.15.10.

³⁰⁶ Liv. 6.35.4.

³⁰⁷ Caes. bell. civ. 3.1. ill. 3.20.

kölcsönügyletekbe, akikre ezek a korlátok nem vonatkoztak.³⁰⁸ Ezt aztán két lépcsőben lezárták le: Az első megoldási kísérlet az volt, hogy bejelentési kötelezettséget írtak elő a szövetségesek részére: tehát a jövőben a szövetséges polgárnak be kellett jelentenie, ha pénzkölcsönt adott római polgárnak és egyben el is kellett fogadnia az adós jogválasztását az ügyletre.³⁰⁹ A túl magas kamatkikötés esetén a római adós tehát választhatta a római jogot, így a kamat a törvény erejénél fogva mérséklődött. Amikor azonban a bejelentések nyomán kiderült, hogy milyen nagy összegekről van szó, ezt az előírást is megváltoztatták és most már kötelezően előírták a római kamatszabályok alkalmazását.³¹⁰ Tehát már nem bízták a felekre, hanem a törvényben meghatározott szabály lett kötelezően irányadó (*ius cogens*).

12. A római pénzügyek nyilvántartása általában (*codex, tabulae, rationes, kalendaria*) és a római állam pénzügyi nyilvántartásai (*tabulae publicae*).

Az állami pénzügyekkel kapcsolatos ügyleteket már a korai időktől kezdve, talán már a Kr.e. V. századtól, de a Kr.e. III. századtól már bizonyíthatóan, írásban is rögzítették (*tabulae publicae*).³¹¹ Bár az állami nyilvántartásokra részletes, a köztársaság korából származó források nem maradtak fenn, de ezek a nyilvántartások hasonlóak voltak részben a magánjogban,³¹² részben a központi berendezkedés mintája alapján megszervezett helyi *municipium*okban használtakhoz,³¹³ amelyekről már maradtak fenn források, ezért ezek alapján az állami nyilvántartások is rekonstruálhatók. Nem állapítható ugyan meg, hogy a magán vagy az állami nyilvántartás keletkezett-e előbb, de az kétségtelen tény, hogy a virágzó köztársaság idején mindkettő azonos elvek szerint működött. Azonban a kisparaszti gazdálkodás, ami a Kr.e. III. századig jellemző volt Rómában, még nem igényelt részletes és bonyolult nyilvántartásokat, ezzel szemben az állami ügyek, mind volumenük miatt, mind az állami tisztségviselők évenkénti változása miatt, már a köztársaság kezdetétől igényelték ezeket, ezért alappal feltételezhető, hogy az állami nyilvántartások alakultak ki időben először és azokat vették át később a magánfelek nyilvántartásaik számára.

³⁰⁸ Liv. 35.7.2.

³⁰⁹ Liv. 35.7.3.

³¹⁰ Liv. 35.7.5.

³¹¹ THILO 187.o.

³¹² Pomp. D. 40.7.21.pr., Ulp. D. 2.13.4.pr., THILO 170.o., BEIGEL 112.o.

³¹³ BEIGEL 101.o., 112-113.o., KÜBLER, B: Curator kalendarii, ZSS 13 (1892) 156-173.o. (továbbiakban KÜBLER) 158.o., SPITZL, Thomas: Lex Municipii Malacitani, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1984 (SPITZL) 83-88.o.

Az állami nyilvántartások rekonstrukcióját KNAPOWSKI bizonyos évekre el is végezte³¹⁴ és arra a következtetésre jutott, hogy az eredetileg igen egyszerű – egy bevételi és egy kiadási oldallal működő – nyilvántartást már a Kr.e. III. század kezdetétől egy összetett, több külön elszámolást is magában foglaló nyilvántartás váltotta fel.³¹⁵ Ő ezt a változást a samnisok felett ekkor aratott nagy győzelemmel és az ennek következtében bekerülő hatalmas hadizsákmánnyal, ill. a hadvezér elszámolási kötelezettségének megjelenésével magyarázza.³¹⁶

A nyilvántartások közül a legfontosabbak az un. *tabulae publicae*,³¹⁷ amelyek a napi pénzmozgásokat tartalmazták³¹⁸ időrendi sorrendben.³¹⁹ Liviustól tudjuk, hogy a második pun háború idején tett önkéntes felajánlás során írásban és név szerint történt az átadott összegek bevételezése a kincstárba.³²⁰ A nyilvántartásba tehát e szerint azonnal bevezették a bevételezett összegeket. Ennek némileg ellentmond Tacitus, aki szerint később a principátus idején előfordult, hogy még négy hónap elteltével sem kerültek be egyes bevételek a nyilvántartásokba,³²¹ ezt azonban csak későbbi és csak a szabályt erősítő kivételnek tekinthetjük, a köztársaság idején ilyen késedelem nehezen képzelhető el. Ezekből a nyilvántartásokból aztán az adatokat időnként átvezették az un. *codex accepti et expensibe*, ahol már személyenként vezették az állammal szemben fennálló tartozásokat ill. követelésüket, amelyekből az adott személlyel szemben fennálló egyenleg is megállapítható volt.³²² Ezeket egészítette ki még a *calendarium*, melyben a határidős ügyletek lejártának idejét – amiről az elnevezését is kapta, mivel a kamat a hónap elsején volt esedékes³²³ – és az esedékes kamatot, továbbá az arra adott biztosítékokat rögzítették.³²⁴ A *calendarium*ról rendelkezésre álló ismeretekről KÜBLER ad összefoglalót, de a fent vázolt forráshiány miatt ő is csak a magánjogba tartozó, ill. a *municipiumokra* vonatkozó forrásokat elemzi.³²⁵

³¹⁴ KNAPOWSKI a Kr. e. 293. év és a Kr. e. 168 -167. évek állami nyilvántartásait rekonstruálta. KNAPOWSKI, Roch: Der Staatshaushalt der Römischen Republik, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1961 (KNAPOWSKI). Egy további munkájában pedig a Kr.e. 49-45. évek nyilvántartásait elemezte. KNAPOWSKI, Roch: Staatsrechnungen der Römischen Republik in den Jahren 49-45 v. Ch., Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1967

³¹⁵ KNAPOWSKI 3.o.

³¹⁶ KNAPOWSKI 4-5.o.

³¹⁷ Liv. 26.36.11. Vö. *lex Tarent.* 13. „...*tabul[eis p]ublicies*” FIRA I. 121.o., *lex Ursonensis* 81.25. „*in tabulas publicas*” FIRA I. 129.o.

³¹⁸ BEIGEL 110.o.

³¹⁹ THILO 175.o.

³²⁰ Liv. 26.36.11.

³²¹ Tacit. ann. 13.18.

³²² BEIGEL 111-112.o.

³²³ KÜBLER 157.o.

³²⁴ BEIGEL 112.o., KÜBLER 157.o. Papir. D. 50.8.12.4.

³²⁵ KÜBLER 156-173.o.

A források hiányossága ellenére azonban megállapítható, hogy már a második pun háború idején egy fejlettnak tekinthető és írásbeli nyilvántartási rendszer működött Rómában. Mivel az állami feladatok többségét (adóbehajtás, állami építkezések, karbantartások stb.) magán vállalkozókkal kötött szerződések keretében oldották meg, ezért az állami szerveknek a részletekkel nem kellett törődniük: a bevételek területén elég volt a befizetést, a kiadások területén pedig a vállalt feladat teljesítését ellenőrizni és ez alapján a kifizetéseket teljesíteni. Az állami pénzügyeket a szenátus tartotta kézben, az egyes magisztrátusok pedig egymást ellenőrizték, ezért ellenőrizhetetlen pénzmozgások a köztársaság válsága előtt tömegesen nem fordulhattak elő. Ezt természetesen nem cáfolják a forrásokban megőrzött, az időnként nyilvánosságra kerülő visszaélésekről szóló beszámolók. Ezek nyilván előfordulhattak, de ezek mindig egyedi esetek voltak és általában nem maradtak jogkövetkezmények nélkül. A köztársaság válsága idején, a polgárháború zűrzavarában azonban megsokasodtak a pénzügyi visszaélések is, ezért a rend helyreállítása után Augustus már törvényben (*lex Iulia de peculatu*³²⁶) szabályoztatta a kérdést és közbűncselekménynek (un. *peculatus*) minősítette azt, ha valaki a rá bízott közpénz maradványával nem tudott elszámolni³²⁷ vagy ha valaki a nyilvántartásba kevesebb összeget vezetett be, mint ami a szerződésben szerepelt.³²⁸ Az állami szerződések területén az ellenőrizhetőséget a nyilvánosság biztosította, ezt később a *municipiumok* számára már az alapító jogszabály kifejezetten elő is írta.³²⁹ Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a principátus kezdetén a nyilvánosság háttérbe szorult, ezért kellett azt jogszabállyal biztosítani, korábban a köztársaság idején viszont a nyilvánosság az állami szerződések tekintetében biztosítva volt.

13. A provinciák pénzügyei, a provinciái lakosok büntetőjogi védelme.

A provinciákra közvetlenül nem vonatkoztak a Rómában irányadó jogszabályok, hanem minden provinciái helytartó saját maga által kiadott jogszabályban (*edictum*) szabályozta hivatali idejére az irányadó szabályokat. Az ezekben meghatározott szabályok mind az ott élő római polgárookra, mind a meghódított lakosokra, de a provinciában élő más helyről érkezettekre is kötelező volt. Elvileg a helytartó bármilyen szabályt alkothatott, a gyakorlatban azonban ezek általában követték a Rómában érvényesülő jogszabályokat, azokat nem is a helytartó, hanem az őt segítő jogászok készítették általában el. Tudjuk például, hogy

³²⁶ ROTONDI 453-454.o.

³²⁷ Paul. D. 48.13.2.

³²⁸ Marci. D. 48.13.12.pr.

³²⁹ *lex municipalis Malacitana* 63.16. „*De plano recte legi possint*” FIRA I. 153.o.

Ciceró bár a jogban járatos volt, de amikor tartományi helytartó lett Kilikiában (Kr.e. 51/50),³³⁰ mégsem saját maga állította össze edictumát. Az új helytartó hivatalba lépésekor ugyanakkor csak elvileg alkotott teljesen új szabályokat, a gyakorlatban a praetorok tevékenységhez hasonlóan ők is átvették az elődeik által kidolgozott szabályok jó részét, ami egyfajta folyamatosságot is biztosított.³³¹ Ezekben a provinciái *edictumok*ban³³² találunk szabályozást például a pénzkölcsönökre és kamatszabályokra is.

A magisztrátusi tevékenység elvi ingyenességét nem cáfolja az sem, hogy a Kr.e. II. századtól egyre szaporodtak a provinciák kizsárolása miatt indítható ún. *repetunda* (zsarolás) miatti perek. Ez kezdetben nem volt önálló bűncselekmény, mivel egyrészt az általános szabályok tiltották azt, hogy a magisztrátus tevékenységéért anyagi ellenszolgáltatást kérjen vagy fogadjon el római polároktól. Másrészt pedig a provinciában élő meghódított népeket a római jog kezdetben egyáltalán nem védte, ezért a tartományi helytartók kisebb nagyobb ajándékokat vártak el tőlük. A tartományi tisztségviselők mohósága azonban azzal fenyegetett, hogy a provinciában az elégedetlenség a római uralom elleni felkeléseket vált ki, ami viszont már érintette a római államot is, ezért a római állam vezetése saját jól felfogott érdekéből elkezdett ezen cselekmények ellen fellépni. Ennek első lépése a Kr.e. 171-ben a hispániai népek által megindított eljárás volt.³³³ Ez az eljárás ekkor még rendkívüli volt, hiszen a szenátus külön engedélye volt szükséges már a per megindításához is, amit a praetor és az általa kijelölt öt bíró (*recuperator*) tárgyalt, a vádlók pedig a sértettek által megbízott római polgárok voltak.³³⁴ Az első ügyben a hispánok még közösen léptek fel M. Titinius ellen, akit végül három tárgyalás után felmentettek.³³⁵ Ez után a sértettek már külön emeltek vádat, ami sikeresebb volt, mivel a „legsúlyosabb vádakkal” támadott vádlottak az önkéntes számkivetést választva inkább elköltöztek a városból.³³⁶ Több eljárás pedig ekkor nem is indulhatott, mivel a patrónusok is akadályozták, ill. a praetor is sietve elutazott a provinciájába, ezzel kizárta az újabb vádemeléseket.³³⁷ De a szaporodó esetek miatt Kr.e. 149-ben a *lex Calpurnia*val már állandó bíróságot is felállítottak ezek kivizsgálására,³³⁸ majd

³³⁰ BRAUND, David C.: The Administration of the Roman Empire 241 B.C- A.D. 193, Exeter University Press, Exeter, 1983 (továbbiakban BRAUND) 4.o.

³³¹ Például Cicero szövege szerint is átvett a korábbi helytartó (Q. Mucius Scaevola) ediktumából származó egyes rendelkezéseket: Cic. fam. 3.8.4., Cic. Att. 6.1. „...ex Q. Muci P.f. edicto Asiatico, EXTRA QVAM SI ITA NEGOTIUM GESTUM EST, VT EO STARI OPORTEAT EX FIDE BONA,”

³³² Cic. Att. 6.1.

³³³ Liv. 43.2.3.: „Sok jogtalanságot felhoztak, de csak a pénzharácsolás vádja bizonyult kétségtelennek.” „Cum et alia indigna quererentur, manifestum autem esset pecunias captas,”

³³⁴ Liv. 43.2.3.

³³⁵ Liv. 43.2.6.

³³⁶ Liv. 43.2.10.

³³⁷ Liv. 43.2.11.

³³⁸ *lex Calpurnia de repetundis* ROTONDI 292.o., Cic. in Verr. 2.4.25.(56), Cic. div. in Caec. 5.17.

több törvény után végül *Sulla* bírósági reformintézkedései körében szabályozta ezen bíróságok működését Kr.e. 81-ben.³³⁹ A fokozódó jogalkotás azonban azt bizonyítja, hogy minden igyekezet ellenére mégsem sikerült ezt a problémát megnyugtatóan megoldani.

14. Ismert visszaélések az állami pénzekkel.

A kialakított rendszer miatt a köztársaság válsága előtt állami pénzekkel viszonylag kevés visszaélésről tanúskodnak a fennmaradt források. Mivel a történetírók csak a legérdekesebb vagy legkirívóbb eseteket jegyezték fel, ezért joggal feltételezhetjük, hogy ezeknél azért több eset fordulhatott elő, azonban ez nem cáfolja azt a kijelentést, hogy a visszaélések nem voltak tömegesek. Tömegesség csak a válság, a polgárháborús állapotok idején fordult elő, amikor a zűrzavaros helyzet miatt az elkövetők joggal bízhattak abban, hogy tetteik vagy eleve felderítetlenek vagy napvilágra bukkanásuk esetén is – például politikai okból – következmények nélkül maradnak.

A köztársaság virágzása idején a már ismertetett a hispaniai hadiszállításra kötött szerződés során (Kr.e. 215) láttuk, hogy a vállalkozók el tudták azt érni, hogy az állammal a vállalkozási szerződéseket az állam szorult helyzete miatt számukra kedvező feltételek elfogadásával kösse meg (vihar és ellenség által okozott kár átvállalása).³⁴⁰ Ezeket a feltételeket aztán egyes tisztességtelen vállalkozók kihasználták és hamis hajótöréseket (*falsa naufragia*)³⁴¹ jelentettek be, amit kezdetben az állam tudomásul is vett, bár a halasztott fizetés feltétele miatt ekkor tényleges kifizetések nem történtek. Később azonban az ügyre fény derült és ekkor a csalással (*fraus*)³⁴² vádolt vállalkozókat felelősségre vonták.³⁴³ Tehát az állammal kötött szerződésekben már ekkor is jóhiszemű és tisztességes eljárást vártak el a másik szerződő féltől, amikor a magánjogot ekkor még az ígéretes szószerinti betartása jellemezte.³⁴⁴ A fenti visszaéléssel magyarázható, hogy bár az állam anyagi helyzete nem rendeződött, de Kr.e. 209-ben mégis visszatértek a készpénzfizetéshez, amit a rabszolga felszabadításokra korábban kivetett öt százalékos illetékből³⁴⁵ gyűjtött tartalék felhasználásával biztosítottak,³⁴⁶ ami körülbelül három vagy négy légió részére volt elegendő

³³⁹ *lex Cornelia de repedundis* ROTONDI 360.o.

³⁴⁰ SIRKS 42.o.

³⁴¹ Liv. 25.3.

³⁴² Liv. 25.5.

³⁴³ Liv. 25.4., 25.3.

³⁴⁴ XII. tab. VI/1. „*UTI LINGUA NUNCUPASSIT, ITA IUS ESTO.*”

³⁴⁵ Liv. 7.16.7., *lex Manlia de vicensima manumissionum*, Kr.e. 357, ROTONDI 221.o.

³⁴⁶ Liv. 27.10.13. „A maradék aranyat arra fordították, hogy készpénzfizetés ellenében ruházattal lássák el a hispaniai sereget.” „*cetero auro usi sunt ad vestimenta praesenti pecunia locanda exercitui qui in Hispania.*”

a szükséges ruházat biztosítására.³⁴⁷ Az anyagi helyzet javulásával ez vált ismét általános gyakorlattá és a Kr.e. 169-ben a Macedóniában harcoló hadsereg utánpótlására kötött szerződést is kézpénzfizetés feltételével kötötték meg.³⁴⁸

Az állam által kötött vállalkozási szerződéseknél időnként felmerült, hogy azokat az államra nem a legkedvezőbb feltételekkel kötötték meg. Ilyenkor a cenzoroknak arra is lehetősége volt, hogy a szerződéseket utólag egyoldalúan felbontsák és a feladatokra új szerződéskötési eljárást kezdjenek. Kr.e. 184-ben, amikor a szigorú erkölcsseiről ismert Cato lett az egyik cenzor, a cenzorok az állam számára eleve a lehető legkedvezőbb feltételekkel kötöttek szerződéseket.³⁴⁹ Ez viszont csökkentette a vállalkozók által tervezett hasznot, ezért ők a szenátusnál elérték, hogy az arra utasítsa a cenzorokat, hogy a régi szerződések helyett kössenek újakat.³⁵⁰ A cenzorok ennek látszólag eleget is tettek és a régieket felbontották, de az új szerződéskötésekből már kizárták azokat, akik a régiekben szerepeltek, sőt az új szerződéseket a vállalkozók számára még kedvezőtlenebb feltételekkel kötötték meg.³⁵¹ Hasonló történt Kr.e. 169. évben is, amikor a cenzorok kizárták a pályázatból mindazokat, akik az előző cenzorok (Kr.e. 174-ben)³⁵² idejében kötöttek az állammal szerződést.³⁵³ Ezen személyek nemcsak saját jogon nem pályázhattak, de még társként (*socius*) sem vehettek részt ezekben a szerződésekben. Bár a vállalkozók igyekeztek ekkor is a kizárás ellen fellépni, de most a szenátusban nem sikerült támogatóra találniuk.³⁵⁴ Találtak viszont egy néptribunust aki – mivel személyes ügyben került ellentétbe a cenzorokkal –, egy olyan törvényjavaslatot³⁵⁵ akart megszavaztatni, ami előírta volna a cenzoroknak ezen szerződések érvénytelenítését és olyan új pályázat kiírását, amin már mindenki részt vehet.³⁵⁶ Ez azonban korlátozta volna a cenzorok döntési szabadságát, ezért a javaslat ellen a cenzorok is felszólaltak, ami végül

³⁴⁷ BADIAN 18.o.

³⁴⁸ Liv. 44.16., BADIAN 29.o.

³⁴⁹ Liv. 39.44., Plut. Cato 19.2.

³⁵⁰ Liv. 39.44., Plut. Cato. 19.2.

³⁵¹ Liv. 39.44.8. „egy rendelettel a jelentkezésből az ajánlattevők közül kizárták azokat, akik az első bérbeadást (sic!) meghiúsították, s mindent valamivel kisebb összegért adtak bérbe (sic!).” „*censores, edicto summotis ab hasta qui ludificati priorem locationem erant, omnia eadem paulum imminutis pretiis locaverunt.*”

³⁵² Liv. 41.27.

³⁵³ Liv. 43.16.2. „közhírré tették, hogy azok közül, akik Q. Fulvius és A. Postumius cenzorok idejében vettek bérbe (sic!) állami adókat vagy állami jövedelmeket, senki se pályázhat náluk bérletre (sic!), s egyetlen bérleti (sic!) ügyben sem lehet résztvevő vagy részestárs.” „*quo edixerunt, ne quis eorum qui Q. Fulvio A. Postumio censoribus publica vectigalia aut ultro tributa conduxissent ad hastam suam accederet sociusve aut adfinis eius conditionis esset.*”

³⁵⁴ Liv. 43.16.

³⁵⁵ *Rogatio Rutilia de locatione censoria*, ROTONDI 284-285.o.

³⁵⁶ Liv. 43.16.7. „érvényteleníteni (sic!) kell a C. Claudiussal és Ti. Semproniuussal az állami adók és építkezések ügyében megkötött bérleti (sic!) szerződéseket, e szolgáltatások ügyében új pályázatot kell tartani úgy, hogy különbség nélkül mindenki számára biztosítani kell a bérletek (sic!) megpályázásának vagy elnyerésének jogát.” „*quae publica vectigalia aut ultro tributa C. Claudius et Ti. Sempronius locassent, ea rata locatio ne esset: ab integro locarentur et ut omnibus redimendi et conducendi promiscue ius esset.*”

zavargássá fajult, ami miatt a nép gyűlését feloszlatták.³⁵⁷ Ezért viszont a néprövid a cenzorokat hazaárulással (*perduellio*) vádolta meg, ami alól viszont végül felmentették őket. Más forrásból tudjuk viszont azt, hogy a szenátus a vállalkozók érdekében a szerződéseket módosíthatta is és ezáltal a licitálás hevében (*calor licitandis*) irreális ajánlatot tevő vállalkozókat mentesíthette pillanatnyi rossz döntésük negatív következményeitől.³⁵⁸

A közjogban tehát az állam a szerződést bármikor indokolás nélkül felbonthatta és az eredeti állapotot helyreállíthatta.³⁵⁹ Ez a magánjogi viszonyokban elképzelhetetlen, de a közjogban nem az a felek alá-felérendeltségi viszonya miatt. Ez ellen a magánfél vagy egy másik magisztrátus közbelépését (*intercessio*) érthette el, de a cenzor döntését egyedül csak a másik cenzor akadályozhatta meg, ezért erre kevés esély volt. A másik lehetőség volt a hivatali idő letelte után a magisztrátus felelősségre vonását kezdeményezni, de ez alkalmatlan volt a szerződés helyreállítására vagy feltételeinek megváltoztatására. A harmadik és leginkább járható út a szenátus beavatkozásának elérése volt,³⁶⁰ amit a fenti egyik esetben alkalmaztak is, azt azonban a ravasz cenzorok ellenük fordították. A vállalkozók tehát saját csapdájukba estek: az eredeti szerződésüket kérésük szerint megszüntették, de másikat nem kötöttek velük, sőt az új szerződéskötés lehetőségéből eleve ki is zárták ezeket a személyeket! A szenátus és a vállalkozók közötti ellentétre bizonyíték, amikor Kr.e. 167-ben a szenátus elhatározta, hogy a bevételkiesés ellenére inkább felhagy a macedóniai nemesfémhányák hasznosításával a vállalkozók visszaélései miatt,³⁶¹ mivel azokat nélkülük nem lehet művelni.³⁶² Itt erről a szenátus, mint az állami élet irányítója döntött, ezért a vállalkozók ez ellen nem is tehettek semmit.³⁶³ Sajnos nem tudjuk, hogy pontosan milyen visszaéléseket követtek el, valószínűsíthető azonban, hogy azt nem a provinciai lakosok ellen, hanem inkább a római állam pénzügyi érdekei ellen követtek el. Azt viszont tudjuk, hogy ez a bezáratás csak átmeneti volt, mivel kilenc év múlva már újra vállalkozók művelték ezeket.³⁶⁴

Az államkincstárral kapcsolatban munkakörük miatt az írnokok olykor ártatlanul is belekerülhettek egy-egy büntetőeljárásba: Erre bizonyíték, hogy a Scipiók elleni per során – feltehetően a Cornelius család népszerűségét ellensúlyozandó – a közlopás (*peculatus*) vádját kiterjesztették L. Scipio két *legatus*ára és a *quaestor*ára, sőt még két írnokra és egy

³⁵⁷ Liv. 43.16.

³⁵⁸ Paul. D. 39.4.9

³⁵⁹ Vö. Cic. div. in Caec. 17.56.

³⁶⁰ Cic. Att. 1.17., 1.18., Suet. Caes. 20.3., Paul. D. 39.4.9.pr.

³⁶¹ Liv. 45.18.

³⁶² Liv. 45.18.

³⁶³ Polyb. 6.17. „Sok dolog van tehát, amelyekben a *senatus* egy bérlőnek súlyos károkat, vagy komoly nyereséget okozhat, mert mindezekben az ügyekben a senatushoz kell döntésért fordulni.”

³⁶⁴ KOLB Rom 199.o.

törvényszolgára is, akik a vád szerint, mint bűnsegédek jártak el.³⁶⁵ Mivel nélkülük nem lehetett volna kifizetést eszközölni a kincstárból, ezért a vád életszerűsége miatt őket is szükségszerűen be kellett vonni. Egy részüket azonban hamarosan szabadon engedték, de a többi elítéléséről sem tudunk, az eljárás mégis elérte célját, L. Scipiót mégis sikerült *peculatus* vádjával elítéltetni.³⁶⁶

A köztársaság válsága idején azonban már több olyan visszaélés is előfordult, ami korábban biztosan nem maradt volna következmény nélkül. Erre legjobb példát Gaius Verresnek, egy Kr.e. I. századi tipikus gátlástalan politikusának viselt dolgai nyújtanak. Ezekre Cicerónak a repetundával vádolt politikus elleni vádbeszéde nyújt forrást. A vádbeszéd központi részét ugyan Verresnek *propraetorként* Szicília provinciában Kr.e. 73-70 között elkövetett visszaélései képezik, amely során a vádlott Cicero szerint gyakorlatilag kirabolta az egész provinciát, főleg a régi és ezért igen értékes remekművek iránt tanúsított élénk érdeklődést,³⁶⁷ nem kímélve még a köztulajdont és a szakrális védelem alatt álló kincseket sem.³⁶⁸ Azonban Cicero teljes jellemrajzot kívánt adni a vádlottról, így korábbi tetteit is bemutatta. Verres a polgárháború zűrzavaros időszakában kezdte hivatali pályáját, Kr.e. 84-ban volt *quaestor*, majd a következő évben, mint *proquaestor* elsikkasztotta a konzul hadipénztárát 2.235.417.-HS-t, méghozzá úgy, hogy 1.635.417.-HS-t egyszerűen elszámolt a hadsereg és saját szükségleteire.³⁶⁹ Ezt ugyan jogszerűen megtehetette, hiszen ez volt a feladata, de Cicero itt éppen az elszámolás „lazaságát” kifogásolta: nem kerültek ugyanis a kiadások tételes felsorolásra, tehát ezeket nem is lehetett utólag ellenőrizni! Ebből tudjuk, hogy legkésőbb ekkor már tételes elszámolást kívántak meg. A maradék 600.000.-HS összeget pedig ugyan elvileg visszajuttatta a kincstárnak, de ezt sem lehetett ellenőrizni, mivel a polgárháború során ez egyszerűen eltűnt. Cicero feltételezte, hogy ezt az összeget a vádlott magához vette, de ezt végül nem bizonyította, mivel nem ez volt a perben a fő kérdés. A következő tisztség, amit Verres betöltött Kr.e. 80/79-ben *Asia* provinciában a legátusi tisztség volt, amit szintén saját vagyona gyarapítására használt fel: például a szövetségesek által Róma részére épített és felszerelt hajóról egy kietlen partszakaszon egyszerűen leparancsolta annak legénységét, majd a hajót embereivel elvitette és azt egyszerűen eladta.³⁷⁰ Ez szintén közlopás (*peculatus*) volt. Láthatjuk, hogy Verres még a törvényszerűség látszatára sem adott, ami az akkori közállapotokkal magyarázható. Korábban a normál állami működés idején ezek

³⁶⁵ Liv. 38.55.5.

³⁶⁶ Liv. 38.55.60.

³⁶⁷ Cic. In Verr. 2.4.60.135.,

³⁶⁸ Cic. In Verr. 1.5.14., 2.4.1.3., 2.5.1.1.,

³⁶⁹ Cic. In Verr. 2.1.13.36.

bizonyára eleve kettétörték volna politikusi karrierjét így a későbbi, még elvetemültebb bűncselekményeire már nem is került volna sor.

Irodalomjegyzék:

- ANDREAU, Jean: *Banking and Business in the Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999
- AUBERT, Jean-Jaques: *Business Managers in Ancient Rome*, E.J. Brill, Leiden, 1994
- BAJÁK Ildikó: Bankügyletek és banki könyvvitel a római jogban, *Collega* IV. évf. 2. szám, 2000 február, 60-65.o.
- BADIAN, Ernst: *Zöllner und Sünder, Unternehmer im Dienst der römischen Republik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1997
- BAJÁNHÁZY István: A hadizsákmány Liviusnál, *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Juridica et Politica*, Tomus XIX, Miskolc University Press, 2001, 59-83.o.
- BAJÁNHÁZY István: Az állami építkezések Liviusnál, *Collega* VI. évf. 2.sz. 2002 április, 52-58.o.
- BAJÁNHÁZY István: Az állami adásvétel Liviusnál, *Studia Iurisprudentiae Doctorandorum Miskolciensium*, Tomus 1/1, Fasciculus 1-20. Bíbor Kiadó, 2002, 45-64.o.
- BAJÁNHÁZY István: Állami hitel Rómában, *ME Doktoranduszok Fóruma Szekciókiadvány*, 2003.11.06., 25-31.o.
- BAJÁNHÁZY István: A *locatio publica* a kései köztársaság idején Ciceró Verres ellen írt beszéde alapján, *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Juridica et Politica*, Tomus XXIII/1, Miskolc University Press, 2005, 27-47.o.
- BEIGEL, Rudolf: *Rechnungswesen und Buchführung der Römer*, Verlag der G. Braunschen Hofbuchdruckerei, Karlsruhe, 1904
- BRAUND, David C.: *The Administration of the Roman Empire 241 B.C- A.D. 193*, Exeter University Press, Exeter, 1983
- BRUNT, P. A.: *Free Labour and Public Works at Rome*, *JRS* 70 (1980), 81-100.o.
- DIÓSDI György: *A servus publicus*, *Antik Tanulmányok (Studia antiqua)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959, 1-17.o.
- DUNCAN-JONES, Richard: *Money and government in the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994
- DUNCAN-JONES, Richard: *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990
- FINLEY, M. I.: *The Ancient Economy*, Ghatto & Windus, London, 1973
- FÖLDI András: Bankárok az ókori Rómában (A *receptum argentarii* egyes kérdései), *Acta Fac. Pol-Iur. Univ. 33.*, Budapest, 1991-1992, 223-228.o.
- GARNSEY, Peter: *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988
- GARNSEY, Peter: *Food and Society in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999
- HARRIS, William V.: *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.*, Clarendon Press, Oxford, 1985
- KERTÉSZ István: *A hódító Róma*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983
- KNAPOWSKI, Roch: *Der Staatshaushalt der Römischen Republik*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1961

³⁷⁰ Cic. In Verr. 2.1.34. 87.

- KNAPOWSKI, Roch: Die Staatsrechnungen der Römischen Republik in den Jahren 49-45 v. Chr., Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1967
- KOLB, Frank: Rom, Die Geschichte der Stadt in der Antike, Verlag C.H. Beck, München, 2002
- KÜBLER, B.: Curator kalendarii, ZSS 13 (1892) 156-173.o.
- LÜBTOW, Ulrich von: Das römische Volk, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1955
- MALMENDIER, Ulriche: Societas Publicanorum, Staatliche Wirtschaftsaktivitäten in den Händen privater Unternehmer, Böhlau Verlag, Köln, 2002
- MARQUARDT, Joachim: Römische Staatsverwaltung, Verlag von S. Hirzel, Leipzig, 1876
- MATEO, Antonio: MANCEPS, REDEMPTOR, PUBLICANUS Contribución al estudio de los contratistas públicos en Roma, Universidad de Cantabria, 1999
- MILAZZO, Francesco: La realizzazione delle opere pubbliche in Roma archaica e repubblicana, Università degli Studi di Reggio Calabria, Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza di Catanzaro, Napoli, 1993
- MOMMSEN, Theodor: Römisches Staatsrecht I-III, Verlag von S. Hirtel, Leipzig, 1887
- NÓTÁRI Tamás: Festuca autem utebatur quasi hastae loco, Acta Fac. Pol-Iur. Univ. 41 (2004), Budapest, 133-162.o.
- PÓKECZ-KOVÁCS Attila: A vállalkozáshoz kapcsolódó bűncselekmények a köztársasági Rómában (A Castor templom ügye), Tanulmánykötet Erdősy Emil professzor 80. születésnapja tiszteletére, Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata, Pécs, 2005, 421-439.o.
- RAUH, Nicolas K.: Auctioneers and the Roman Economy, Historia 38 (1989) 451-471.o.
- ROBINSON, O. F.: Ancient Rome, City planning and administration, Routledge, London and New York, 1992
- ROSTOVTZEFF, M.: The Social Economic History of the Roman Empire, At the Clarendon Press, Oxford, 1926
- SHATZMAN, Israel: The Roman General's Authority over Booty, Historia 21 (1972) 177-205.o.
- SIRKS, Boudwin: Food for Rome, J.C. Gieben, Amsterdam, 1991
- THIELMANN, Georg: Die Römische Privatauction, Duncker und Humblot, Berlin, 1961
- THILO, Ralf Michael: Der Codex accepti et expensi im Römischen Recht, Göttinger Studien zur Rechtsgeschichte, Muster-Schmidt, Göttingen, 1980
- ÜRÖGDI György: A régi Róma, Gondolat Kiadó, Budapest, 1967
- ÜRÖGDI György: A publicanusok, Antik Tanulmányok, 25/1 (1968)
- ZLINSZKY János: Állam és jog az ősi Rómában, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996
- ZLINSZKY János: Kontrakte des ius publicum, (in: Collatio iuris romani, Études dédiées á H. Ankum á l'occasion de son 65e anniversaire II.) Amsterdam, 1995, 677-684.o.